

A nincstelentől az uzsorásig

Kétes egzisztenciák a reformkorban

From Paupers to Loan Sharks

Dubious Means of Making a Living in the Reform Era

BÉRES NORBERT

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
egyetemi adjunktus
beres.norbert@arts.unideb.hu

A B S Z T R A K T

A tanulmány a 19. századi városrepresentációk egy jól körülhatárolható szövegkorpuszával foglalkozik: konkrétan a reformkori Pest-Buda párhuzamos valóságának, az urbanizálódó város árnyoldalának irodalmi leképeződéseivel. A városábrázolási hagyományra rácsatlakozó szövegek középpontjában rendszerint a társadalom peremére szorult csoportok – koldusok, árvák, csavargók, bűnelkövetők, prostituáltak, valamint (zsidó) uzsorások – állnak, akik egy olyan alternatív társadalmi valóságban léteznek, amely élesen szemben áll az urbanizáció diadalát hirdető narratívákkal. Az életképek, elbeszélések szerzői látens közéleti elköteleződésről téve tanúságot, a leleplezés, egyben a hatáskeltés szándékával beszélnek el az egykorú társadalmat feszítő anomáliákat, égető problémákat, a sajtóperiodikumok művelt, polgári olvasóinak tekintetét a peremen élők, a „láthatatlan” entitások, a hétköznapi tragédiák felé irányítva. Túl azon, hogy szórakoztató olvasmányként szolgálnak, a pest-budai valóságvonatkozásokat tematizáló szövegek a társadalmi egyenlőtlenségekről, az esetetteket érintő sztereotípiákról is nyilatkoznak, hol igazodva a diskurzusrendhez, hol bírálva azt.

A B S T R A C T

This paper focuses on a well-defined corpus of 19th century urban representations, specifically the literary depictions of the shady side of an urbanizing city, set against the parallel realities of Reform Era Pest-Buda. At the center of these texts – rooted in the tradition of urban imagery – are social groups marginalized by society: beggars, orphans, vagrants, criminals, prostitutes, and (Jewish) moneylenders, all of whom exist within an alternative social reality that starkly contrasts with the triumphant narratives of urbanization. Displaying a latent civic engagement, the authors of these sketches and narrative aim to expose and provoke, drawing attention to the pressing problems and social anomalies of their time. They direct the gaze of their educated, bourgeois readership – mainly through the medium of press periodicals – toward those living on the margins, toward “invisible” entities and everyday tragedies. Beyond serving as entertaining reading material, these texts thematizing the realities of Pest-Buda also offer commentary on social inequalities and the stereotypes surrounding the underprivileged – sometimes aligning with the dominant discourse, at other times challenging it critically.

Takáts József Carl E. Schorske eszmetörténeti dolgozata nyomán írja, hogy „az elmúlt kétszáz évben (tehát a 18. és a 20. század vége között) háromféle világos értékelése alakult ki a városnak. Az első, amely az erénnyel kapcsolta össze, a felvilágosodás filozófiájából fejlődött ki a 18. században; a második, az előzővel ellentétes koncepciót a 19. század elejének iparosodása termelte ki: ez a bűn helyének látta a várost. A harmadik értékelés pedig a 19. század közepének új szubjektivista kultúrájában született meg, immár jón és gonoszon túlra helyezve e településfaját.”¹ Az első fel fogás szerint a város alapvetően a civilizáció, a haladás, a jólét, a kultúra, a szabadság, az értelem tere, míg a második – antiurbánus – szemléletben a város épp ellentétes minőségben jelenik meg, mint a bűnök, az erőszak, az elidegenedés, az elsődleges emberi kapcsolatok felbomlásának a közege. A várost bíráló kritikus szövegekben – publicisztikai írásokban, magánlevelezésekben és szépirodalmi reprezentációkban egyaránt – a *laudatio vitae rusticae* hagyományának értelmében rendre az idealisztikusan elképzelt és ábrázolt falu – a vidék – jelenti az urbanizált terek devianciáitól mentes, a társadalmi-gazdasági konfliktusoktól érintetlen eszményi kategóriát,² bár számon tartunk olyan prózaepikai kísérletet is, amelyik elmozdul az idealizált falu sztereotip képzetétől és a falusi társadalom nyers, erőszakos mivoltát, kirekesztő magatartását teszi témává.³ Az eltérő városképzetek és -értékelések az ország fővárosává váló Pest-Buda vonatkozásában is egymásnak feszültek, a város reformkori arculatát tekintve ugyanis a haladás, a modernizáció éppúgy megfigyelhető benne, mint a társadalmi egyenlőtlenség, a nincstelenség, vagy a bűn.

A nemzeti újjászületés lendülete, gazdasági és szellemi pezsgése a Duna-parti ikervárosok képét is átformálta. A városi építkezéseket tekintve a reformkor a klasszicista Pest születésének időszaka, „Pesten történtek meg az első nagy léptékű városrendezési beavatkozások, itt vált először tudatossá a városközösség építészeti fogalma, itt íródtak az első szabályrendeletek és építésrendőri törvények, és itt alakult meg a városfejlődés szabályozásának független és hatékony szervezete.”⁴ A grandiózus, reprezentatív középületek, az arisztokrata városi paloták, a villák, a polgári lakó- és bérházak, a szállók, vendéglők, fürdők építése a városiasodást, a rohamosan technicizálódó és kapitalizálódó társadalom, a feltörekvő polgári réteg új igényeit reprezentálták, a reformkori Pest-Buda növekedését a modern nyugat-európai nagyvárosokéhoz téve hasonlónak.⁵ Az „urbanizációs kultúrtechnikák” a civilizációs előrehaladás, a polgárosodás, a modernizáció győzedelmeskedésének szimbólumai, a haladás letéteményesei a lüktető, csinosodó városban, mint az az egykorú lelkes városleírásokból, Pest-Buda-laudációkból is kiolvasható.⁶

¹ TAKÁTS József, *Irodalomtörténet urbanisztikával. Vitkovics és Berzsenyi epistolái a faluról és a városról* = Uő., *A megfélelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014, 99.

² Uo., 100–101.

³ BÉRES Norbert, *A Csigolya fiú esete Pató Sárival. Petőfi Sándor: A fakó leány és a pej legény*, *Studia Litteraria* 2023/3–4., 63–75.

⁴ SISA József, *A magyar klasszicizmus*, Corvina, Budapest, 2006, 69.

⁵ Uo., 80–82.

⁶ BODROGI Ferenc Máté, *Pozitív medialitás. Civilizációs tárgyiasságok reformkori városleírásokban*, *Alföld* 2020/4., 29–45.

Ám a jelen dolgozatban szereplő textusok merőben más világot ábrázolnak. Olyan jelenségek reprezentálásában érdekeltek, amelyek mind a sajtó-, mind az irodalmi nyilvánosságban kiemelt figyelmet kaptak, hiszen a hírlap- és/vagy életkép-írók fürkésző tekintete rendre az egykorú közvéleményt foglalkoztató problémák felé fordult, az aktualitásokban az olvasókra hatást gyakorló extremitásokat – a hírértéket – keresve, legyen szó a nincstelenségről, a bűnről, a különböző devianciaformákról, a szexuális promiszkuitásról, vagy a bontakozó kapitalizmus ágenseinek túlkapásairól. A létező, komplex valóságot nyelvi-poétikai műveleteken keresztül átkonvertáló szövegek valós társadalmi problémákat beszélnek el, a város belső feszültségeiről tudósítanak. A heterogén szövegkorpuszból (zömében az 1830-as, 1840-es évekre tehető elbeszélésekből, életképekből: Császár Ferenc, Garay János, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, Pákh Albert, Szabó Richárd műveiből) a város árnyoldala tárul fel, az a tökéletlenség, amit a fejlődés kitakar, a felső és középrétegektől elzárt (elzárkózó) egyének/csoportok mikrovilága. Az elbeszélői pozíciókat rendszeresen a testközelségen alapuló megfigyelői perspektíva szervezi, a narrátorok ugyanis belépnek a történetek világába, s tudósítói pozícióból közvetítenek, mutatnak be, alkotnak véleményt vagy magyaráznak: „Kövessük...”, „Menjünk utána...”, „Nézzük meg...”, „Lessünk be...”. Az események az elbeszélők valóságérzékelése szerint rendeződnek el, akik a szemtanú távlatából rögzítik tapasztalataikat, konvencionális formulák és nyelvi alakzatok keretében beszélve el azokat, a hiátusokat a racionalizálás, a valószínűség szerint egészítve ki: „Mivel azonban nem bírjuk átlátni, hogy bizonyosság hiányzása esetén mért ne lehetne valószínű sejtelmekhez folyamodnunk, tehát csakugyan meg is kísértjük ezt; annyiival is inkább, mivel a leghíreseb történetírók is ezzel pótolják a valót, midőn a tudományos kutatás valódi fonala megszakad.”⁷

A pest-budai élet alternatív színtereire kalauzoló szövegek tekintélyes része életkép, az a hibrid kategória, amelyik képes magába építeni a sajtóműfajok nyelvi mintáit, poétikai stratégiáit és eljárásait, ötvöztetszerűségével teremtve meg a sajtó- és az irodalmi diskurzusok közti párbeszédet. A témaválasztást és a poétikai alakításmódokat ugyanis az elsődleges kontextus, a mediális környezet preformálta, a publicisztikai és fikciós műfajok kölcsönhatása, azaz a formák közötti átmenetiség. A párhuzamos valóság ágensei, jelenségei, tragédiái témák a hírlapírók, a tudósítók, a politikai-közeleti periodikumok munkatársai és a szépírók számára is, hiszen a vonatkozó – a vizualitást, a láttatást előtérbe helyező – publicisztikai vagy szépirodalmi művek létrehozását hasonló logika szervezi: „az olvasó »kegyeinek« keresése, vagyis gyakorlatilag a feltételezett publikumot érdeklő tárgyak és jelenségek feldolgozásának szükségessége”.⁸ Az, hogy a „bűnös város” valósága (a tömegesedés, a szociális konfliktusok eskalálódása, a bűnesetek gyakorisága) az irodalom fiktív

⁷ NAGY Ignác, *Polgári estély* = Uő., *Törzképek*, IV., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1844, 215.

⁸ WÉBER Antal, *Az életkép mint prózai forma*, It 2001/3., 347.

világteremtésével mutat feltűnő hasonlóságot, a kortárs publicisztikában is említődik: „Budapest napról napra nagyobb fővárosi jelentőséggel kezd bírni, 's az egész világ minden nagy városa tanúsítja, hogy nagyobb népség 's nagyobb közlekedés mindenkor nagyobb mennyiségű salakot szokott maga után hagyni, vagyis, hogy azok száma szaporodik, kik embertársaik károsításában keresik és lelik iparforrásukat. Bizonyítják ez állítást Budapesten egy idő óta nagyobb számmal előforduló gyilkosságok 's lopások. Így köz hír szerint múlt héten Budán vízivárosban a' katonai sütőház 's faraktár közelében egy agyonvert husvágó legényre találtak, Pesten pedig e' napokban a' tehénutczában egy némbert fölmetszett hassal 's meztelenül. Ugyan Pesten könyökutczában a' laktalan 's minden bizonyos kereset 's élelem nélküli emberek, kiket itt egy szóval csak betyár névvel illet a' köznép, rendesen össze szoktak éjjelre bűni 50–60 főnyi csapatokban, 's már majd Hugo Viktor azon rémes koldustanyájára kezdenek emlékeztetni, melyet nagy regényében olly remekül irt le.”⁹ Az Életképekben is ilyesféle analógiákról esik szó: „Szinte lehetetlen, hogy Sue Ödön iszonyúbb jelenetekről emlékeznék »párisi titkai«-ban, mint a' minők a' budai aldunasornál előfordulni szoktak. Ivetek lehetne tele írni e' bűnbarlangokról, miket – elég különös – rendőrségi személy soha vagy igen ritkán látogat meg. Egy francia modorú regényíró itt elég tárgyat lelhet a' legrémítőbb, hajmeresztő történetekre!”¹⁰ Mindkét esetben a hagyománymintázatok szerepe válik elsődrendűvé, a nyugat-európai prózairodalomból ismert diskurzus érzékeltetése, amire a magyar nyelvű szövegek is fokozatosan rácsatlakoznak. „Besűrűsödik” a „bűnös város” toposza: zsurnaliszta, tudósító, életképszerző, regényíró egyaránt rezonál a történő valóságra, láthatóvá téve, hogy az autonóm szépirodalom olyan formában kezdi feldolgozni a városi élet kiugró tapasztalatait, pontos, hiteles kép kialakítására törekedve, amelyre az előző évtizedekben nem volt példa.

A „lényegében a helyi színezet, a *couleur locale*, a *Lokalkolorit* érzékeltetésének”¹¹ egyik kiemelkedő lehetőségként tételeződő zsánerképekben tehát a sajtókommunikációban ismert sablonok, nyelvi-retorikai alakzatok, ábrázolásmintázatok válnak felismerhetővé. A szerzők egyben társadalmi szolgálatot is teljesítenek, amennyiben a városi tapasztalatok textualizált közvetítésével próbálnak hatást gyakorolni a közösségre az égető problémák kezelését illetően. A látens szerzői intencióként artikulálható igyekezetben az irodalom közéleti-politikai elköteleződésének gondolata ismerhető fel, jóllehet korántsem olyan mélységekben, mint a reflektáltan közéleti orientációjú „írányművek” esetében. Mindazonáltal a pest-budai valóság művészi leképezésében tetten érhető társadalomformáló szándék bemérhetővé teszi a szövegeket mintázó dokumentarizmust.

⁹ Jelenkor 1840. október 24., 341.

¹⁰ Életképek 1846. augusztus 22., 258.

¹¹ WÉBER, I. m., 341.

Az urbanizáció vesztesei

A leszakadó, nyomorgó réteg jelenléte minden nagyváros jellegadó vonásának tekinthető,¹² amit a kortársak a modernizálódás járulékos következményeként, kellemetlen velejárójaként értelmeztek: „ezen nem öröndetes szaporodás ama szomorú helyzetből, t. i. a csekélyebb kereset mellett túlnyomorgató szükségből magyarázható [...], mi természetesen csak a főbajt, melyben szenvedünk, a minden világrészből ide özönlő földönfutók csödülését képes előmozdítani.”¹³ Eszerint a tömegesedés óhatatlanul „kitermeli” a nyomorúságos körülmények közt élő, fokozatosan pauperizálódó csoportokat (Pest a lélekszámot tekintve a 19. század negyvenes éveiben lépte át az európai mérce szerinti nagyváros küszöbértékét¹⁴), elzárva őket a társadalmi mobilitás minden lehetőségétől, sorsukat a marginalizáció felé sodorva. Az ökológiai szemlélet szerint „a szegregáció az urbanizációval járó természetes városi folyamat, hiszen a városi lakosság magas koncentrációja, az életmódbeli és kulturális heterogenitás következtében elkerülhetetlen, hogy az egyének valamiféle kiválogatódása ne menjen végbe.”¹⁵ Pesten az árvíz utáni időszakban gyorsult fel a jómódúak és a szegények városrészenkénti elkülönülése, a vagyontalanok szegregációja.¹⁶ Az elkülönültséget természetesen a napi sajtó is rendszeresen tematizálta: „És valóban iszonyú, alig képzelhető nyomor az, mely fővárosunk népének egy jó nagy részét a’ balsors legvérvérőbb töviseivel környezi. Ki ezt szemtől szembe nem látja, alig hinné, hogy a’ díszes paloták, a’ túlzott pazar fényűzés közepett, a’ nyomornak emberi alakot magán nem viselő rémképeivel, az éhezők, rongyosak, a’ lélek- és testben betegek desperatus seregével itt oly sűrűn lehessen találkozni.”¹⁷ Az épülő-szépülő főváros árnyékából tehát egy alternatív valóság tárult amazok elé, akik esetleg elfogultan szemlélték volna az urbanizációt. A párhuzamos világot benépesítő emberek ugyanis – noha a városi utcakép részét képezték, s mint látni fogjuk, sokszor a frekvenciált városi tereken torlódtak fel – gyakorlatilag „nemlétezők” voltak a tőlük távolságot tartó felső és középrétegek számára.¹⁸

¹² Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*, ford. PÖDÖR László, Gondolat, Budapest, 1985, 495–497.

¹³ Nemzeti Újság 1847. május 23., 323.

¹⁴ BÁCSKAI Vera, *Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években = Pest-budai árvíz 1838*, szerk. FARAGÓ Tamás, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1988, 199–200.

¹⁵ PÁSZTOR Gyöngyi, *Városszociológia. Elméletek és problémák*, Egyetemi, Kolozsvár, 2006, 84.

¹⁶ BÁCSKAI, I. m., 208. „Egy településen belül a különböző népességcsoportok úgy szegregálódnak egymástól, amennyire igényeik és életmódjuk összeegyeztethetetlen és amilyen mértékben szemben állnak egymással. A hasonló státusú és szükségletű egyének tudatos választásuk alapján vagy a körülményektől kényszerítve, szükségképpen egy területre sodródnak. A különböző városrészek így sajátos funkciókat kezdenek ellátni.” Louis WIRTH, *Az urbanizmus mint életmód = Városszociológia*, vál. SZELÉNYI Iván, ford. BENCZE György – SÓS Vilmos – SZALAI Sándorné – VÁGVÖLGYI András, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1973, 54.

¹⁷ Pesti Hírlap 1843. január 22., 50.

¹⁸ GYÁNI GÁBOR, *Könyörületesség, fegyelmelés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája*, Történelmi Szemle 1999/1–2., 59. Lásd a Kárpáthy Zoltán idevágó szöveghelyeit, különösen a pesti árvíz pusztí-

A rendi társadalmi hierarchián belüli mobilitás lehetetlenségét viszi színre Szabó Richárd *Regény és való* című kisregénynyi terjedelmű elbeszélése, amelyben a főhős-elbeszélő szegény sorból származó árvaként szembesül a társadalom diszkriminatív működésével. Az énelbeszélésben a koldusok, bűnözők erkölcsstelen, szeretetnélküli világa alulnézetből szemlélve tárul az olvasók elé, mivel az életútját retrospektív pozícióból elbeszélő főszereplő az ábrázolt közösség részeseként, odatartozóként, hiteles közvetítőként szólal meg. Árva Peti, majd az identitásváltást követően Rónai Kálmán története túl azon, hogy a reformkori társadalmi mozgás dinamikáját, a fel-emelkedési kísérletek kudarcát – az illúzióvesztést – cselekményesíti, a társadalom előítéletes magatartását oroszlózik fiktív vádbeszédként is értelmezhető. Az „atyagyilkossággal vádolt, s meggyalázott rabnő” törvénytelen gyermekeként az erőszak és a bűn közege, az „emberiségsgényenítő barlangok” egyike jelenti számára az elsődleges szocializációs színteret, végül gyám, fedél és név nélküli tehetetlen árvaként marad magára az utcán: „a szegény, netalán önvétke nélkül megbélyegzett szegény utálatos pária, melytől a világnak egy része undorral, másik része szájalommal, fordul el”.¹⁹ Léte csak a hasonlóan kétes egyéneknek szúr szemet, az ő „pártfogásuk” alatt kerül a nyüzsgő Pest „sodomiticus” külvárosába. A város kétarcúságára, a nyomor és a jólét térbeli elkülönültségére már az első benyomások alkalmával felfigyel – noha egyértelmű, hogy a fiatalkor elemi tapasztalatai az emlékező én időbeli távolságából kerülnek felidézésre: „Minél tovább haladtunk, annál több, eddig soha nem látott tárgyak tűntek föl előtttem. Az egyszerű kis házak helyett szebbek, s mindinkább nagyobbak, a környékünkön itt ott hulladozó egyes rongyos emberek helyett annál több és szebben öltözöttek lánczolták le figyelmemet. Elbámultam, a gyermekkori tündéres mesék kezdtek előtttem megvalósulni. Nem tudtam hova s mere tekintsek? Ennyi fény, szépség, ragyogás képzelmem világában sem tűnt föl soha. Érzéseim anyira ellettek foglalva, hogy lelkemnek érthetetlen bánatára többet nem gondoltam.”²⁰ A modernizálódó Pest-Buda jellegzetes arculata, az urbanizáltság, a kultúra, a bőség, a prosperitás, illetve a szegénység, a műveletlenség, a szegregáció és a bűn egymásba oltódása tehát a városi tér morfológiájában képezi le azt az ambivalenciát, ami Árvai Peti/Rónai Kálmán életét, identitáskeresését és -válságát meghatározza.

Koldulásra kényszerítik, nap nap után kénytelen tapasztalni, hogy az övéhez hasonló életsorsok láthatatlanok a társadalom számára: „pompás házak előtt állok, fényes kocsik robognak el mellettem, ezer meg ezer ember jön, s megy előtttem, – és senki, de csak egy lélek sem tekint reám.”²¹ Életében a Blumenthal család feltűnése

tását leíró fejezetből: „Ha éri is valami baj, az legfeljebb a külvárosokban lesz érezhető. Ilyesmi sokszor előfordul, a józsefvárosi vityillókból kiönt a rongyos embereket, de itt a palotákban arról semmit sem tudnak.” JÓKAI MÓR, *Kárpáthy Zoltán*, I., kiad. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1963, 156. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 8.) „Nem lehet azért most megállni! Csak tovább! Ki veszi számba Pest város koldusait?” *Uo.*, I, 191.

¹⁹ SZABÓ RICHÁRD, *Regény és való* = Szabó Richárd beszélei, Az ev. ref. főtanoda betűivel, Kolozsvár, 1856, 12.

²⁰ *Uo.*, 61.

²¹ *Uo.*, 63.

jelenti a fordulópontot: a házaspár pártfogásának köszönhetően kiemelkedik az akasztófára valók közegéből, szakít a ráerőszakolt életformával. (A múltbéli döntéseken merengő önreflexív narrátori szólam – a történet szomorú végkimenetelének ismeretében – már ábrándképként leplezi le az egykorvolt, a kitörés lehetőségében bízó jóhiszeműséget.) Tanul, művelődik, húszéves korára kifinomult, hangszereken játszó, nyelveket beszélő, vonzó, egyben hiú és becsvágyó fiatalember lesz, aki elfeledi, hogy a képzés, a kifogástalan megjelenés korántsem elegendő a hierarchikus társadalmi rendben való érvényesüléshez. A valós származás elfedése kényszerként nehezedik rá, polgári identitását idővel művinek, mesterkéltnek éli meg, az előmenetelt célzó lépéseit is ellehetetleníti az, hogy nem előkelő család fia. Miután titka kitudódik, a társaság azonnali elfordul tőle, persona non grata-vá válik: „Mig nem ismerték születésemnek titkát, mig azt hitték, hogy nemes ágyban vagy legalább becsületes szülőktől származtam, addig ügyes, mivel, szép voltam, – és midőn föltáruult a való, nem találtak többé rajtam egyebet, mint születésemnek szennyneveit.”²² Kétségei végül beigazolódnak, érdemeire és tehetségére már senki sem tekint, respektusa nyomban szertefoszlik, amint fény derül a törvényen kívüli származásra: az integráció lehetetlen, a szigorú normák szerint működő rendszer kivetí magából azt, aki a felfogás szerint oda nem tartozónak számít. Szabó Richárd történetében a társadalmi felemelkedés, az előkelők világába való betagozódás illúzióknak minősül.

Az emelkedő népességszám, a lakáshiány, a túlszűfolttság súlyos közegészségügyi problémákat okozott a városok életében, más-más feladatok elé állítva az eltérő urbanizáltságú szinten lévő települések magisztrátusait. Köztisztasági kihívást jelentett a szennyvíz elvezetése, az ürülék kezelése, az állatok városi jelenléte, a háztartásokból felhalmozódó hatalmas mennyiségű szemét, ám Európa számos nagyvárosában – így a reformkori Pest-Budán is – csak a 19. századi súlyos kolerajárványok adták meg a döntő lökést a modern köztisztasági infrastruktúra kiépítéséhez. A közműrendszerek, a víz- és csatornahálózat kiépítése, az utcák lekövezése szinte minden város esetében évtizedeken át tartott, komoly társadalmi viták és konfliktusok tárgyát képezve.²³ A csekély jövedelműek számára a lakhatás biztosítása embert próbáló feladatnak bizonyult, jellemzően a magas lakbéréktől szenvedtek, az utcán vagy élhetetlen nyomortanyákon tengődtek. A közéleti-politikai sajtó értelemyszerűen rendszeresen foglalkozott a témával, Kossuth 1841. március 3-i vezércikke (*Halottas házak*) egyenesen a külvárosokban uralkodó ínségre, a betegségeket előidéző, számos halálesetért felelős elviselhetetlen életkörülményekre fókuszált: „A’ ki ezt saját szemeivel nem látja, annak fogalma sem lehet illyesmiről. Azok a földalatti pinczelyukak, hova hó- és esővíz befoly, mellyeknek nedves gőzében két három család minden leheléssel mérget szí; ’s e’ méregért mégis 2–3 forint házbért kénytelen hetenkint a’ szívtelen gazdának fizetni!”²⁴ Kossuth csak érintőlegesen szólt a virágzó lakásuzsoráról,

²² Uo., 221.

²³ FAZAKAS László, *A városi társadalom és a köztisztasági közművek közötti kapcsolatok a 19. században*, Korunk 2022/3., 82–90.

²⁴ Pesti Hírlap 1841. március 3., 139.

a nyomorúságos, szűk lyukak bérbeadásának elterjedt gyakorlatáról,²⁵ az ún. háziurak nyereszkesedéséről, a hírlapok azonban szélsőséges incidensekről is beszámoltak, általános mintázatként hivatkozva a háziurak/házmesterek zsarnokoskodásaira.

Mindez az irodalmat sem hagyta érintetlenül. Nagy Ignác társadalomkritikus, leleplező szándékú zsánerképpen dolgozta fel a háziúr-jelenséget, az embertelen, pénzéhes, a lakbérekből tetemes jövedelemre szert tevő háziurak „típusait”. Legyen bár alacsony sorból felkapaszkodó tót, nyalka magyar dendi, vagy a lakóival kötekedő német, minden háziúrbán közös a rászorulókat kihasználása, a részvétlen magatartás, a szociális érzéketlenség, kizárólag a profit számít, ami a költséges – mondhatni: pénzpazarló – életmód fedezésére szolgál. Az elbeszélő – noha úgy tűnhet, csak kacagtatni akar – különösen szigorú az idegen divatot követő, nemzetietlen, büszkeségtől dagadó háziurat érő bírálatban: „lovait drága takaróval ótalmazza a hideg ellen, a didergő koldust elkorbácsoltatja háza elől; vadászkutyaí finom fehér kenyeret esznek, házmestereinek gyermekei irigy szemekkel tekintnek a boldog farkcsóválókra; korcs uracsokkal ezeket harácsol el, a sors által üldöztetett szegény böcsületes embertől megvetéssel fordul el; az erényes tiszta nőt gúnykacajjal rágalmazza, a szemtelen kacérnak lábait térdelve öleli át; játékasztalnál ezeket tékozol el, a szegény munkás embert irgalmatlanul üzi ki házából, ha néhány forintnyi tartozását a kitűzött időre nem fizetheti meg.”²⁶ Nagy Ignác életképe kritikaként is olvasható a társadalom alsóbb rétegéből származó, idővel meggazdagodó, önmagukat az elithez soroló egyénekről, akik a kapitalista gazdasági logika szerint gondolkodnak és tevékenykednek. A háziúrságra státuszként, rangként tekintenek, miáltal a maguk szemében magasrendű személyekké válnak, hiszen bárki az alárendeltségükbe kerülhet, amint azt Garay János öntudatos háziura nyíltan szóná is teszi: „mit nekem báró, mit nekem gróf, ha én háziúr lehetek, nem laknak-e nálam bárók és grófok bérben? nem zsellérem-e nekem nagyság és méltóság? én háziúr vagyok, 's ez nekem elég.”²⁷ Ők a mindenkiről mindent tudni akaró autokraták, a bérlakások mint valóságos autoriter rendszerek urai. Így nyilatkozik Pákh Albert a pesti bérházzal: „Király benne a' háziúr, népét a' lakók teszik. Rangosztályok benne az emeletek. Ki többet, ki kevesebbet, de mind az uralkodó önkényes kivetése szerint adózik 's pedig a' nélkül, hogy országgyűlés tartatnék, a' kérelmeket kihallgatnák és számot adnának.”²⁸

Hamar egyértelművé vált, hogy a városban élő szegénysorsúak felemelése, életkörülményeik javítása közbiztonsági szempontból sem odázható el, mivel a pauperizáció fő fészkeinek számító külvárosi negyedek fokozatosan a bűnözés gócpontjaivá alakultak. Szabó Richárdnál az elbeszélő nyilatkozata a külvárosi bűnfészekek kapcsán már-már nyílt felhívás: „ugyan miért vannak az ily emberiségszégényítő barlangok eltűrve? Ugyan miért van megengedve az ily barlangok homlokfalára az erény, s min-

²⁵ BÉLAY Vilmos, *Adalékok az ár- és bérvizonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848)* = *Tanulmányok Budapest múltjából*, XIV., szerk. a „Budapest Története” szerkesztőbizottsága, Akadémiai, Budapest, 1961, 389–390; 399–400.

²⁶ NAGY Ignác, *A háziúr* = *Uő., Torzképek*, I., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1844, 16.

²⁷ GARAY János, *A' háziúr* = *Uő., Tollrajzok*, II., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Pest, 1846, 107.

²⁸ KAJÁN Ábel [PÁKH Albert], *A honszerelmek*, Életképek 1847. július 4., 14.

den szemérem kiirtására fölhívó czégéreket nyíltan kitűzhetni? Nem állana e jogában és kötelességében minden helybeli hatóságnak az ily botrányos helyeknek betiltása?”²⁹ Hasonlóan elkésztető hely tárul fel a *Két elítélt* című Kuthy-novellában is, amikor az elbeszélő közvetlen közléről mutat be egy kártyabarlangot: „A faltövi szenny nagy és ronda közlekedést jelent; az utcanevről pedig, mely egy alacsony kávéház’ szögletén szemembe ötlék, felismerem a bélyeges kártyatanyát, melynek addig csak czégérhírért tudtam. [...] Az edénytár megett egy falajtót láték, mellyen aszott képű rongyos korhelyek szálingóztak be, vastag gőzt hagyva kitódulni a nyílaton, s látni engedve egy néma tömeget, melly többszörös körben, ülvé s ácsorogva egymás’ hátán tolongott. [...] Bementem. Kerek asztaloknál ültek buta, lomhaszemű kártyások rondán s avultan öltözve, vagy ízléstelenül választott pompa-ruhában, melly tegnapi nyeres’ hevenyészete volt. [...] Egyébíránt a szobatömeg többnyire aljnép volt, s legtöbb asztalnál pénztelen játék folyt, kitörő veszekedést keltve olykor silány érdekével. [...] [E]gy aranyomba került bejutnom azon zárt terembe, hol a nagyobb tolvajok játszottak. Itt posztós asztalok, tisztább lámpák s némi urias utánzás mutatkozik. Bő kézzel hányveté bankjegyeit egyik másik csalárd, hogy nyer-inger’ kísérletével könnyebben lefőzhesse a becsábultakat. Átalában gazdag összeg forgott kártyákon; mi az akkori pénzsűkéhez előttem fölötte különösnek tetszett.”³⁰

„Szodoma és Gomorra ellen sok a panasz és jajkiáltás”³¹

Émile Durkheim szerint a bűnözés *normális* jelenségnek tekinthető, hiszen – eltérő formában – minden társadalomtípusban előfordul: „Nem tudunk olyan társadalomról, ahol ne találkoznánk különböző formákban többé-kevésbé kifejtett bűnözéssel. Nincs olyan nép, amelynek erkölce nap mint nap csorbát ne szenvedne. Kijelenthetjük tehát, hogy a bűn szükségszerű, hogy nem lehet, hogy ne létezzen, hogy a társadalmi szervezet alapvető feltételei, úgy, ahogyan mi ismerjük őket, logikusan magukkal hozzák a bűnözést. Következésképpen a bűn normális.”³² A francia szociológus a bűnt a kollektív tudatot, a társadalom erkölcsiségét és szabályrendszerét sértő cselekedetként, míg az elvárásoktól, szokásoktól, viselkedésmintáktól való eltérést devianciaként értelmezte, amely – a kollektív morállal szembehelyezkedő magatartásként – mindenkor rosszallást, végső soron pedig szankcionálást vált ki.³³ Mivel az urbanizáció a település rendszerében bekövetkező változásokat; a település területének

²⁹ SZABÓ, I. m., 52.

³⁰ KUTHY Lajos, *Két elítélt*, Honderű 1843. január 14., 46–47.

³¹ 1M6z, 18,20.

³² Émile DURKHEIM, *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*, ford. JÓZSA Péter, Osiris, Budapest, 2003, 398.

³³ „Más szóval, nem szabad azt mondani, hogy egy tett azért sérti a közös tudatot, mert bűnös, hanem azért bűnös, mert sérti a közös tudatot. Nem azért utasítjuk el, mert büntett, hanem azért büntett, mert elutasítjuk.” Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, ford. CSÁKÓ Mihály, Osiris, Budapest, 2001, 96. Vö. *Kriminológia*, főszerk. BORBÍRÓ Andrea, szerk. BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós, Wolters Kluwer – Akadémiai, Budapest, 2020. https://mersz.hu/dokumentum/m736YOV1796__57 (Hozzáférés: 2025. március 5.)

és a városlakók létszámának növekedését; az infrastruktúra változását; a kulturális szokások átalakulását; a városias életmód kialakulását egyaránt magában foglalja, a városiasodás kihat a lakosok közötti viszonyokra, a személyközi interakciókon alapuló szolidaritásra és a szociális természetű – a gazdasági és társadalmi státusz szerinti elkülönülésből eredeztethető – konfliktusokra.³⁴ A város gyors gazdasági fejlődése tehát felerősíti a társadalmi feszültségeket, kielezi az egyébként is létező különbségeket az érvényben lévő normákat elfogadó és az azoktól eltérő egyének között. „Az általános prosperitás közepette – írja Durkheim – féktelenek az igények. Nagyobbak a szerzési lehetőségek, ez felkelti vágyaikat, követelőzőbbé teszi őket, türelmetlenebbé a szabályokkal szemben, mégpedig éppen akkor, amikor megrendült a tradicionális szabályok tekintélye.”³⁵

A munkakereső tömegek beáramlása tehát nem csupán a városi nyomor eszkalálódását, hanem a bűnesetek számának látványos növekedését is előidézte. A gyorsan növekvő városi populáció, az élénk gazdasági aktivitás, a városi terek birtokbavételének új típusú társadalmi gyakorlata lehetőséget teremtett a bűnözés különböző formáinak elterjedéséhez. A leggyakrabban előforduló büntettként tartották számon a (zseb)tolvajlást, az erőszakos cselekedetek közül pedig a rablást és a verekedést. Bár a bűnözés gyakoribb volt vidéken, mint a városokban, a modernizálódó Pest-Budán kezdett kezelhetetlen méreteket ölteni.³⁶

Nagy Ignác számos életképe tematizál konkrét bűnelkövetéseket, a gaztettek és vétségek közvetlen közelébe, a haramiák, korhelyek, koldusok, szélhámosok körébe vezeti olvasóit, miközben rendszeresen kritika tárgyává teszi a városi közbiztonság fogyatékosait. A bíráló közvetlenül (és koncentráltan) van jelen az elbeszélői szövegekben, s gyakran nyílt kiszólásokban ölt testet,³⁷ ám közvetve a szereplői közlésekben is hangsúlyos. Elbeszélői már-már természetes jelenséggént, Pest-Buda nagyvárosiasodásának csalhatatlan jeleként³⁸ tekintenek a különféle devianciatípusok városi jelenlétére, a munka nélkül boldogulni kívánó kétes életformák (rablók, csavargók, koldusok, hajléktalanok) egymásra torlódására a város frekventált terein: „Apró gyermekek, fölserdült lányok, ép férfiak s asszonyok, és remegő vénék, iszonyt gerjesztő csoportokat képeznek, részint földön heverészve, részint álmosan állongálva. A gyermekek szülőik bűneinek viselik letörölhetlen nyomait magokon, míg a felnőtteken e mellett saját kicsapongásaik bélyegét is láthatni. Éhség és nyomor, bűn és elvetemültség tekint ki minden szemből”.³⁹ A *Dunaparti élet* a zsánerkép konvenciói szerint számol be a pesti parton tapasztaltakról, lineáris rendet követő

³⁴ BÉREY Katalin – FARKAS János – KRÉMER András – VIRÁNYI Péter, *Település- és városszociológia*, Műegyetemi, Budapest, 1998, 22–23; WIRTH, I. m., 50.

³⁵ DURKHEIM, *Az öngyilkosság*, 275.

³⁶ FÁBRI Anna, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Corvina, Budapest, 2009, 174.

³⁷ „Nagy városokban, s így Pesten is, nagy ünnepeken többnyire nagy lopások szoktak történni!” NAGY Ignác, *Családi ünnep* = Uő., *Torzképek*, II., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1844, 245–246.

³⁸ FÁBRI, I. m., 189.

³⁹ NAGY Ignác, *Dunaparti élet* = Uő., *Hajdan és most*, II., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1845, 220.

narratív egységek keretében, amelyek a nyüzsgő nagyváros ütőéréhez vezetik az olvasót, a munkakerülők és dologtalan csavargók közé. Az elbeszélő a maga kendőzetlenségével szól a csoportozatról, pontos látletet ad a – becsületes polgárok tekintetét ingerlő – naplopók habitusáról és életviteléről: „Meddig egyetlen falat kenyérök van, addig semmi árért nem vállalnak munkát, s midőn végre szilaj éhség gyötri őket, fél napig legnagyobb megerőtetéssel is készek dolgozni, csakhogy a nap másik részét henye száj tátással tölthessék el. E közben a gyermekeket koldultatják, s ha lehet, apró lopásokra használják, mitől magok sem irtóznak, mihelyt veszély nélkül gondolják azt eszközölhetni. Állandó munkára egy sem szegődik el, mert ettől annyira irtóznak, hogy későbbiek inkább éhséget szenvedni, vagy börtönbe jutni, mint magokat böcsületes szolgálatra szánni, melly fél napnál tovább tart.”⁴⁰

Amikor tehát az elbeszélő – szemben az önmaguk behatároltságát leleplező változataival – onnipotens narrátori pozícióból fókuszál rá az eseményekre, egyetlen kép vagy egyetlen jelenet is elegendő az ábrázolt világ komplex megragadásához vagy a megjelenő – általában elrajzolt – figurák motivációinak feltárásához. Az elbeszélő mindentudása olyan „kívülről látást” feltételez, amiből az implicit szerző autoritására következtethetünk: az elbeszélői hang „a szerző iránti igényt jelzi, ami akkor merül fel, amikor a kommunikációs modell nem nyújt kielégítő választ, és sokkal inkább a szerző felelősségi körébe tartozó narratív invenció adhat a szövegbeli nem természetes elemekre magyarázatot.”⁴¹ Az odaértett szerző mint láthatatlan entitás a szituációkat értelmező/magyarázó reflexiók során kerül előtérbe, például az ingyenélők sorsalakulása vagy a hatóságok tehetetlensége kapcsán: „A rendőrség gyakran csapatonként hurcoltatja ki őket dél előtt a városból, ámde este felé egyenként visszacsompolynak, és nyomoru életüket korábbi elszántságukkal folytatják, míg végre börtönbe kerülnek, mi rájuk nézve, főképp télen, valóságos jótétemény.”⁴²

Érdemes elidőznünk a kényszerkoldultatás jelenségénél. Noha a *Dunaparti életben* csak utalás történik rá, más, kapcsolódó szövegekben gyakran előforduló narratív elem a kéregető gyerekek feltűnése. A túlélési stratégiaként is szemlélhető gyermekkoldulás azon az előfeltevésen alapul, hogy a kiszolgáltatott (rongyos, éhező) gyerek nagyobb valószínűséggel vált ki együttérzést a járókelőkből, tehát aktívan bevonható az alamizsnálkodásra támaszkodó jövedelemszerzésbe.⁴³ Solymos, Szabó Richárd elbeszélésének bandavezére ezt a logikát követve kényszeríti koldulásra és lopásra a keze alá kerülő leleneket – így Árva Petit is –, a nap végeztével szigorúan számon kérve rajtuk az aznapi „bevételeket”. Nagy Ignác *Esti séta* című életképében körvonalazódó jelenet során a meglehetősen visszataszítónak ábrázolt csavargó nősemély azért veri el egyetlenül a szintén kolduslétre kényszerített fiát, mert a gyermek nem

⁴⁰ Uo., 220–221.

⁴¹ TÓTH Csilla, *A narrátor, az odaértett szerző és a megbízhatatlan elbeszélő a nem természetes narratológia tükrében*, *Literatura* 2017/3., 244.

⁴² NAGY, *Dunaparti élet*, 221–222.

⁴³ Vö. RIPSZÁM Dóra, *A gyermekkel való koldulástól a kényszerkoldultatásig*, *Büntetőjogi Szemle* 2023/1., 75–77.

az előre betanult szöveg felmondásával próbált a sétáló elbeszélő bizalmába férkőzni: „Milly undorító látvány! Egy száraz asszonyi alak, kinek arcán rút szenvedélyek, s részegség bünjele a legnagyobb elvetemültség bélyegével párosul, s kinek testét a szemégtödrökből szedett undok rongyok csak félig meddig képesek födözni, egyik kezével haját tépi a kis fiúnak, a másikkal pedig hátát döngeti.”⁴⁴ Az utcákat rovó elbeszélő az estébe burkolódzó város kevésbé rokonszenves mivoltával szembesül: panaszos, egyben kritikus szólam keretében teszi szavá az ereszcsonnak hiányát; a bérkocsisok agresszív közlekedését, amivel a sétálók testi épségét veszélyeztetik; a koldusok és a részegek zavaró utcai jelenlétét; a zsebmeteszők fenyegetését. Mégis megszanja az öt leszólító szegény koldusgyereket, s pénzt ad neki: „Talán nem kellett volna a hazug fiút e csekélységgel megörvendeztetni? Isten neki, mi megtettük, és tettünket nem sajnáljuk, mert a nyomor a szegény gyermek egész külsején csakugyan nem volt hazugság, s ugyan tehet é ő arról, hogy nincs senki, a ki az illy szerencsétlennek ügyét fölfogná, s megszabadítaná őket az akasztófától, mellynek illy úton idővel bizonyosan áldozatává kell lenniök.”⁴⁵ A részvét és az adakozás gesztusa eltér a nincstelenektől elforduló/elzárkózó társadalom tagjainak érdektelenségétől, sőt az elbeszélő külön reflektál rá – mintegy látens intésként –, hogy az általánosan tapasztalható közöny is felelős a tragikus kimenetelű sorsokért.

Az éhező koldusgyerek az *Egy éj a' fővárosban* című Kuthy-novellában a következőképpen hivatkozik magára: „mozgó gép, uram, húsból és vérből alkotva, ki két nap óta éhezik.”⁴⁶ A rövid önjellemzésből a deprimált kolduslét nélkülözése, az anyagiságának kiszolgáltatott test (mint organikus létező) szenvedése, a humánus fokozatos felszámolódása olvasható ki: egy olyan vétlen lélek sorsa, aki a pesti árvíz következtében vált földönfutóvá, árvává, végül koldussá. Noha az ő esetében egy természeti katasztrófa idézte elő a viszontagságokat, éppúgy a társadalom peremére szorult entitásként tengődik, mint azok a koldusok, akik léhaságból önként alámerültek a bűnben. Mégis a szegény koldusgyerek lesz a történelem példamutató hőse, ugyanis gondolkodás nélkül siet a bajba kerültek segítségére.

Az *Esti sétához* hasonló alaphangoltságú *Éjjeli tapasztalások* című életkép koldusgyermekének élete az előzőnél jóval tragikusabb, már haldoklik, amikor a névtelen kószáló elbeszélő rátalál: „A pislogó lámpa alatt rongyokba burkolt lyányka fekszik; alig nyolc éves e szerencsétlen teremtmény, s kékes arcát már is mély redők barázdálják, beesett szemeiből pedig lázas örültség s kínos éhség nyomai rémitnek.”⁴⁷ Hiába az igyekezet, hogy megmentse, a gyermek meghal az utcán: „Éhség és hideg ércarokkal ragadák magokhoz a kis martalékot.”⁴⁸ Az utcán talált kislány kálváriájának előzményei a rendőrbiztos elbeszéléséből bontakoznak ki: a múlt sorscsapásoktól, veszteségektől, bűnbeeséstől terhes, ami aztán két generációt is szerencsétlenségbe

⁴⁴ NAGY Ignác, *Esti séta* = Uő., *Torzképek*, II., 60.

⁴⁵ Uo., 59–60.

⁴⁶ KUTHY Lajos, *Egy éj a' fővárosban*, Athenaeum 1839. március 7., 298.

⁴⁷ NAGY Ignác, *Éjjeli tapasztalások* = Uő., *Torzképek*, IV., 37–38.

⁴⁸ Uo., 39.

taszít. Hogy a fikatív esetet illetően nem csupán a romantikus prózapoétika túlzásainak alárendelt, hanem a történő társadalmi valóság konkrétumait adaptáló nyelvi imaginációról van szó, az egykorú hírlapirodalom teszi megragadhatóvá: Kossuth a *Halál és nyomor* című cikkében az Intelligenzblatt híradása kapcsán – miszerint az 1839 ősze és 1840 ősze közötti egy esztendőben 280 személyt találtak a városi utcákon holtan vagy haldokolva (94 férfit, 38 nőt és 148 gyermeket) – gondolkodik el a nincstelen tömegek sorsán, a társadalom részvétlenségén, valamint az esetleges teendőkön. Kossuth szerint a halálozások rendkívül magas száma nem magyarázható kizárólag a szegénysorban élők vagy a hajléktalanok hasonlóan magas számával: „Illy jelenetek, mint ez a’ 280 halott – rendkívüli eseteket kivéve – nem mulékony okok eredményei. A’ baj főoka mélyen rejtezik.”⁴⁹ A számokat tekintve egyértelmű, hogy az utcai koldusok közül a gyermekek voltak a legveszélyeztetettebbek.

Míg a gyermekekkel szemben fokozottabban érvényesül az empátia, mivel legtöbbször kényszer áldozatait, addig a munkaképes felnőtt egyének esetében a koldulás tevékenységét rendszerint gyanakvás kíséri. Beöthy Zsigmond emlékirata tanúskodik afelől, hogy a koldusok számának gyarapodása az urbanizáció általános kísérőjelensége volt, ő Komárom kapcsán teszi szavá ellenérzéseit: „lehetetlen volt botránykozás érzete nélkül tapasztalnom, mikép Komárom városában az utcái és házi koldulás annyira elfajult, hogy tömegesen százanként járnának rongyba burkolt legépebb tagu ’s egészségü koldusok bizonyos napon egyik házból a’ másikba, a’ nélkül, hogy rendőrileg szorosan megvizsgáltatnának, vajjon érdemesek-e mindnyájan házi kéregetés utáni segedelmzésre.”⁵⁰ Beöthy publicisztikai írásaiban is tárgyalta a kérdést, konkrét javaslatokat téve a koldulás felszámolására, az önéletírásához hasonló tónusban nyilatkozva a nincstelen kéregetők tömegéről: „Ugy hiszem, nem igen kell mutogatni, mikép a’ koldulásnak nyilvánossága nem csak az uton utfélen megrohant adakozóknak okoz kellemetlenséget, hanem lélektani szempontból tekintve, egy pár napi keserves szokás által olly orczátlanságra is nyújt alkalmat, mi a’ betanultan ’s gép-szerűn elővakogott kéregetésnek többnyire már hazug és vétkes kifejezésévé fajulván, a’ koldusoknak ekkint csudálatos haladásban növekedő száma a’ közállományra nézve mindig károsabb és veszedelmesb leend.”⁵¹ Beöthy szerint a koldulás aktusa azonos sémákat követ, ismétlődő beszédpaneleket mozgat, vagyis mechanisztikusan működik, amire az *Esti séta* citált jelene hozható fel példaként.⁵² Mindezek a pauperizmus relatív mivoltával szembesítenek, az alamizsnálkodók könyöradományaitól függő, éhező földönfutók, illetve a munkakerülő, rendszerint kriminalizált viselkedésű egyének közt ugyanis lényegi különbség volt.

⁴⁹ Pesti Hírlap 1841. február 10., 89.

⁵⁰ BEÖTHY Zsigmond, *Válogatott írások (1839–1849)*, kiad. BOLDOG-BERNÁD István – MÉSZÁROS Gábor, Kalligram, Budapest, 2019, 37.

⁵¹ Uo., 151. Vö. MÉSZÁROS Gábor, *Nemzeti kultúra, nemzeti ipar és kapitalizmus az 1840-es években. Beöthy Zsigmond publicisztikáiról = Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba – HITES Sándor, Reciti, Budapest, 2022, 155–168. (ReKonf 15.)

⁵² „Majd adok én neked, unalmadban olly ostoba meséket kigondolni, hogy minden bolond hazudságon kaphasson. Mért nem mondtad azt el, a mire én tanítottalak?” NAGY, *Esti séta*, 60.

Venus Vulgivaga szolgáltatában

A szociálisan leszakadó rétegekből sok nő számára csak a testének az áruba bocsátása jelentette az egyetlen kiutat az egzisztenciális válságból, a társadalom elítélő felfogásával szemben tehát nem a szabados nemi élet vágya, az erkölcstelenség, a polgári társadalom szándékos provokálása vezette a nőket a prostitúció felé, hanem az anyagi természetű kényszerítő tényező, a létfenntartás. „Hát hallhatni-e, hogy a gazdagok lopnak; hogy az életfenntartás ösztöne oly lépésre kényszeríti őket, amire isten parancsa és a világ ítélete átkot kiált? Hallhatni-e, hogy egy előkelő hölgy erényeit megvették pénzen? Nem. Ez csak a szegény emberek leányainak bűne” – tűnődik el az elbeszélő a prostituálódásról az *Egy magyar nábob* tizenegyedik fejezetének bevezetésében.⁵³ Eszerint a prostitúció (is) az eleve fennálló társadalmi egyenlőtlenségek-ből eredeztethető. Mindazonáltal az egykorú társadalom másként formált véleményt: az öncélú szexualitást szigorúan elítélő erkölcsi mérce szerint a testükből élő nők vétenek a nemiséget keretező normák ellen, ily módon kiközösítendőek. A prostitúciót az abnormális magatartástípusok közé sorolták, averzióval szemlélték, amit még a nyelviesítés aktusaiban az eufemisztikus alakzatok használatával is kifejeztek: a prostituált ekképpen lesz „bérhölgy”, „éjjelenként portyázó kéjszemély”, „kegyleány”, „kéjhölgy”, „kéjleány”, „kéjnő”, „kóbor személy”, „nyilvános nő” (*femme publique*), „utcanő”.

A stigmatizált prostituált a városi terek birtokbavételének patriarchális gyakorlata felforgató urbánus kószáló (flâneuse) egyik típusa:⁵⁴ szüntelenül mozog a városi térben, az utcán érzi magát elemében, sétálgat, a tisztességes polgárok közé vegyül, miközben „vadászik”, minden férfi potenciális partnerként tételeződik számára – különösen estidőben. A prostituáltak városi sétálása nem a rekreációt, a szabadidő kulturált eltöltésének célját szolgálja, hanem a jövedelemszerzést, s mint ilyen – a Jelenkor indulatoktól fűtött cikkírója szerint is – veszélyes a polgári rendre és erkölcsiségre nézve: „Itt helye van talán egész illedékkel még arra is figyelmeztetni az illető hatóságot, hogy valahára szüntetné már meg azon bizonyos némberek vadászjárdalását, kik napáldozat után főbb utcáinkat raj gyanánt lepik el, s különösen tapasztalatlanabb ifjainkra nézve valódi mótelyei az erkölcsiségnek. Ha már nem törölhetni egészen is el a kereset e' gyalázatos nemét, legalább ne engedjük azt czégesen és szabadon üzenni azon főutczáinkon, hol tiszta erényű hölgyeink arczaian szégyent s tűzvérű ifjaink szemeiben lealjasító gerjek lángjait lobbogatja e' botrányos szemtelenség.”⁵⁵

A pénzért nemi élvezeteket kínáló nők marginalizálásával, a női promiszkuizáció elítélésével párhuzamosan felértékelődött a test/testiség gazdasági vonzata –

⁵³ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*, I., kiad. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1962, 217. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 5.)

⁵⁴ HERMANN Veronika, *Dicsőség a kószálónak. Megjegyzések a flâneur társadalomtörténetéhez*, *Aper-túra* 2020/4. <https://www.apertura.hu/2020/nyar/hermann-dicsoseg-a-koszalonak-megjegyzesek-a-flaneur-tarsadalomtortenetehez/> (Hozzáférés: 2025. március 5.)

⁵⁵ Jelenkor 1841. április 10., 113–114. (Kiemelés tőlem – B. N.)

a (prostituált nő eltárgyasult) test(e) áruvá vált. Mivel a korszakban csakis a családi szférán belüli szexualitást tekintették morális szempontból elfogadhatónak, a közvélekedés szerint a prostitúció mint „az egyre inkább kereskedelmen alapuló városi társadalom betegsége”,⁵⁶ a nyíltan a pénzhez kötődő, a férfi–női kapcsolatot piaci-üzleti alapokra redukáló nemiség a magánélet biztonságát veszélyeztette.⁵⁷ Mégis tapasztalható valamiféle sajátos önellentmondás a társadalom magatartásában.⁵⁸ Az utcanők számának rohamos emelkedése egyben azt is láthatóvá teszi, hogy látványosan növekedésnek indult az örömlányok szolgáltatásaira igényt tartó fizetőképes férfi-kereslet:⁵⁹ legyen szó házasság, köztisztviselőnek örvendő családapákról, nőtlen értelmiségiekről, katonákról, mesterlegényekről vagy diákokról, a testüket kínáló nők felkeresése hozta közös platformra a különböző státuszú férfiakat.⁶⁰ Bártfay László naplórészleteiből tudható, hogy a jómódú, tisztességes házasemberek – grófi titkárok – is rendszeres látogatói voltak a pesti bordélyokban működő prostituáltaknak.⁶¹

A város egészét beárnyékoló prostitúció kérdését érintő egykorú sajtópublikációk „elsősorban az utcai ismerkedést, a szolgáltatásaikat nyilvános helyeken, kávézóban, fürdőkben kínáló lányok kiszorítását, a városképet rontó, a fiatal férfiakat elcsábító nők kitoloncolását” szorgalmazták.⁶² Mivel a prostituált a legitim és az illegitim határvonalán mozog,⁶³ a prostitúció kezelése – domesztikálása – felé vezető első lépés a legalizálás, azaz munkavégzésként történő burkolt elismerése: „a prostitúció bordélyházi keretekbe szorítása [...] azt eredményezte, hogy a prostitúció eltűnt a nyilvánosság és a láthatóság teréből (az utcáról), és visszahúzódott a privát (vagy inkább a félnyilvános) szféra sejtelmébe, ám azért könnyen kontrollálható világába.”⁶⁴

A vonatkozó szövegekben a társadalom és a prostituáltak kapcsolatának ábrázolása a kortárs beszédrendek mintáit követi, a férfitekintet felülnézetéből. Az *Esti sétában* az utcákat rová elbeszélő a prostitúció nyílt utcai működésével szembeesít olvasóit, miközben önkéntelenül a saját megütközését is színre viszi a jelenetben: „Nem méltóztatik nagysád haza kísérni? Valóban e szöveget susogá a szép hölgy... de nem, még sem lehetjük; bizonyosan megcsaltak füleink, mert hiszen Pest legnépesebb utcáján, esti kilenc órákor, mikor még számos tisztességes asszony és hajadon sétál haza esti mulatságokról, ily botrányos jelenést a világért sem merünk valónak hinni... De

⁵⁶ THOMAS LAQUEUR, *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea – SZABÓ Valéria – TÓTH László, Új Mandátum, Budapest, 2002, 237.

⁵⁷ GYÁNI, I. m., 70.

⁵⁸ Arról, hogy a prostitúció szükségszerű jelenség, a nábob elmés megjegyzése tanúskodik: „Barátom, a rossz asszonyok szükségesek a világon. Mert miután vannak kicsapongó férfiak, kell, hogy legyenek kicsapongó asszonyok is, mert ha ezek nem volnának, akkor amazok a tisztességes asszonyokra és leányokra vetnék szemüket.” JÓKAI, *Egy magyar nábob*, I., 267.

⁵⁹ LÉDERER Pál, *Kik hát ezek... = A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*, szerk. LÉDERER Pál, Új Mandátum, Budapest, 1999, 24.

⁶⁰ VÖ. FÁBRI, I. m., 27.

⁶¹ KALLA Zsuzsa, „Mivé egykor talán lehetni álmódostam”. A naplók és Bártfay = BÁRTFAY László naplói, kiad. KALLA Zsuzsa, Ráció, Budapest, 2010, 720–726.

⁶² Uo., 725.

⁶³ LÉDERER, I. m., 25.

⁶⁴ GYÁNI, I. m., 72.

talán mégis? mert egy öreges vastag úr visszafordul, utána néz, órájára tekint, kalapját jól lehúzza szeméire, zekéje gallérát fölajtja, hihetõleg, hogy meg ne ismertet-hessék, és.... gyors léptekkel követi a hernyóból lett cifra pillangó nyomdokát. Ej, ej, öreg úr, jó éjszakát, s üdvözölje ön nevemben orvosát, mindkettõnk barátját, kinél kevés nap múlva hihetõleg látogatást fog ön tenni.”⁶⁵ A szemtanú-elbeszélõ perszo-nalitása, szubjektív megnyilatkozásai a szituáció okozta meglepõdöttségét fejezik ki – a teremtetett szerzõi tudatot sejtetve –, mintha a becsületes, erkölcsös emberek közvetlen közelében ilyesféle „tranzakciókra” csak alkalomadtán kerülne sor, mintha a lehetséges „kuncsaftot” leszólitó nõ tolakodó gesztusa csak véletlenszerû eset volna. Noha arra, hogy prostituáltról van szó, csak a „hernyóból lett cifra pillangó” formula utal, a kései napszakban egyedül kóborló, társaság nélküli nõ eleve gyanút vált ki az elbeszélõbõl, akinek a tekintetét olyan, a társadalom felfogásában rögzült, a norma-litás és a deviancia markáns elkülönítésére szolgáló kategóriák vezetik, mint az er-kölcstelenség, a tisztátalanság, a szégyentelenség, a szemérmertelenség. A prostituált határsértést követ el transzgresszív lépésével, „szembeszökõen hágja át [...] azt a nor-mát, mely még a privát intimitásban is megengedhetetlen: elveszi a férfitól a szexuális kezdeményezés jogát, tolakodó magabiztossággal õ szólítja le.”⁶⁶

Másrészrõl a narrátor betegséget helyez kilátásba a pásztoróra következménye-ként, amivel a prostitúció és a nemi betegségek – különösen a szifilisz – terjedése közötti közvetlen összefüggésre célz,⁶⁷ egyértelmûsítve, hogy az anyagi javakért nemi szolgáltatást nyújtó nõk morális és medikális értelemben egyaránt veszélye-sek.⁶⁸ Jankovich Antal orvosdoktor, József nádor udvari orvosa a *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht* (1838) címû értekezésében a fertõzõ „bujakór” elõretörését egyenesen a nagyvárosiasodás-hoz, a népességnövekedéshez és a (közegészségügyi problémaként szemlélt) városi prostitúcióhoz köti: „A bujakór nálunk is igen gyakran megtalálható minden for-májában. De nem is lehetséges ez másképpen itt, ahol egy egész tömeg fiatal nõtlen ember és egy jelentékeny helyõrség él, ahol a két várost annak következtében, hogy itt vannak az országos hivatalok, és hogy nagy a kereskedelmi forgalom, állandóan látogatják idegenek és vidékiek, és ahol igen hiányos a rendõrségi felügyelet az óriási tömegû, legkülönbözõbb fajtájú, felkínálkozó szajhák felett.”⁶⁹ Nagy Ignác narrátora

⁶⁵ NAGY, *Esti sétá*, 65–66.

⁶⁶ LÉDERER, I. m., 26.

⁶⁷ Villa RENZO, *A prostitúció mint történettudományi probléma*, Világtörténet 1982/1., 120.

⁶⁸ LÉDERER, I. m., 22.

⁶⁹ Idézi: SKLÓSSY László, *A régi Budapest erkölce*, Osiris, Budapest, 2002, 300. Eredetiben: „Die Lustseuche ist bei uns ebenfalls sehr häufig und in allen Formen anzutreffen. Es kann aber auch da nicht anders sein, wo eine Menge junger unverheiratheter Leute und eine bedeutende Besatzung leben; wo die zwei Städte, wegen der Anwesenheit der Landesbehörden und eines bedeutenden Handelsverkehrs den häufigen Besuchen von Fremden und Landleuten ausgesetzt sind, und wo eine sehr mangelhafte polizeiliche Aufsicht über die ungeheure Menge feiler Dirnen von allen Gattungen Statt findet.” *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht*; dargestellt von Dr. Anton JANKOVICH, Hofärzte Sr. k. k. Hoheit des Erzherzogs Joseph, Palatinus von Ungarn, und Mitglie der Pesther Medicin. Fakultät, Ofen, gedruckt mit königl. ung. Universitäts-Schriften, 1838, 193.

tehát mediátorszerepet tölt be, szólamát az egykorú társadalmi diskurzus formálja, amikor a prostitúcióról, a testüket áruló nők vélt vagy valós erkölcstelenségéről nyilatkozik: rezonál, egyben kihangosít.

Az üzletszerű kéjelgés „intézményes” rendszerében a testét áruvá konvertáló prostituált a női kiszolgáltatottságot, a női szerepek korlátozottságát jelképezi. Vagyis az életminőség romlása, a kétségbeejtő egzisztenciális viszonyok, az eladósodás, a támasznélküliség miatt a prostitúcióba menekülő nők voltaképp a körülmények áldozataiként szemlélhetők. A „bűnös város” sztereotip képzelete szerint az urbanizált térben a nők erkölcsi sérülékenysége hatványozódik, különösen a vidékről Pestre érkezők esetében: az őket érő ártalmas befolyás (a városszerte működő kerítőnők) hatására a fiatal, tapasztalatlan leányok könnyedén a nagyvárosi romlottság prédáivá válhatnak.

A Pécsi Aurorában közölt *Rágalom és gyanú* című Kuthy-elbeszélés egészében az erkölcs, a becsület és a tekintély sebezhetőségét tematizálja. A történet, amiben a városba kerülő ártatlan nő kétes eredetű szóbeszédnek áldozatává válik, a társadalmi álszentség falaiba ütköző egyén kálváriáját beszéli el: hasztalan kísérletét, hogy tisztázza magát az őt ért alaptalan vádak alól. A stigmák utólagos eltörlésére irányuló törekvés azonban hiábavalónak bizonyul. A harmadik személyű auktoriális előadásmódot a másodlagos elbeszélővé váló főhősnő, Mária közbeiktatott önnarrációja szakítja meg, ennek keretében számol be viszontagságos előtörténetéről, valamint behálózásának részleteiről. Máriában a védelem nélkül maradó, kiszolgáltatott nő sztereotipikus alakja ölt testet, aki rokonai halála után vagyontalanul, kilátástalan helyzetben érkezik a fővárosba szerencsét próbálni, tisztességes egzisztenciát teremteni, ám lépre csalják. A naiv leány felültetése, amint az a kerítőnő szólamából kirajzolódik, rendkívül fondorlatos módon (Mária szóhasználatával élve: „kigyórávaszon”) történik, a konkrétumok szándékos elkendőzésével: „Illy kedves teremtmény mért börtönzené el magát a’ szép világtól? Nővéremnek van gazdag intézete, oda czimzendenem önt. Csinos lánykák mindannyi testvérek, ’s a’ tulajdonosné mint enyhe gyámanya várandnak önre. Menjen kedves gyermek, ne késsék elfogadni részvéteimet; annyi igénynyel, mint ön bir, dús bevételre számíthat.”⁷⁰ Mária elsöre egy becsületes fiatal hölgyeknek fenntartott műintézetre gondol, de még az odaérkezésekor sem eszmél fel, hogy milyen „intézetről” is van szó, azaz a voltaképpeni valóság élén tompító nyelvhasználat és beszédmód elérte a célját: a leány nem érzékeli, hogy csapdába került. Amikor a kerítőnő testvériségről, törődésről, a leányok közti láthatatlan kötelékekről beszél, olyan eszményi helyként festi le az ismeretlen intézményt, hogy az a biztonságos közeg benyomását keltse a tájékozatlan, könnyedén félrevezethető lélek számára, aki csak a közvetlen impulzusokat követően kezdi tudatosítani, hogy az önrendelkezés felszámolódása és a társadalmi stigmatizáció fenyegeti. Hasonló keretben említődik a „kuplérné” (madame) is, aki felügyeli a szexualitás áruba bocsátását, mégsem a nők testének kizsákmányolójaként, szabad mozgásuk korlátozójaként

⁷⁰ KUTHY Lajos, *Rágalom és gyanú*, Pécsi Aurora 1843, 74.

(„szexrabszolgatartóként”) kerül bemutatásra, hanem óvó, gondoskodó „anyaként”. Az elbeszélés idejének Máriája tehát nyíltan beszél az elbeszélő idő Máriájának naivitásáról („a valót megsem közelíté elmém; miként is bírhatta volna eszméjét egy ismeretlen fürtelemtárnak?”⁷¹), hiszen utólagos perspektívából tekint múltbéli tévedésére, a felidézés során a keserű tapasztalatoktól formált szemléleti keretben nyilatkozik a kerítőnőről, a prostituáltakról, a madame-ról, valamint a „húspiacként” funkcionáló nyilvánosházról.

A külső szempontú narráció következtében a szituáció pontosításáig az olvasó azt hiheti, hogy valóban egy botránykeltő bordélyházi kaland fog kibontakozni, egy módos úriember kicsapongásainak részletei tárulnak fel. Mivel a Fenyéri úr és Mária titkos kapcsolatáról szóló diskurzus lényegében szóbeszédre, pletykákra, félinformációkra és hazugságokra épít, az eseménysor előrehaladtával nyilvánvalóvá válik a pusztá látszat alapján ítélező társadalom képmutató, egyben sekélyes mivolta. Mária ugyanis nem prostituálódik, megőrzi tisztaságát, mégis gyanú éri, hiszen a kéjtanyán tartózkodás már önmagában elegendő a megbélyegzéshez: azért kéri Fenyéri támogatását, hogy megszabadulhasson ideiglenes „lakóhelyéről”, a madame ugyanis nem hajlandó elengedni, amíg meg nem téríti a tartozását. Fenyéri és a titokzatos hölgy kapcsolata természetesen kitudódik, az úriembert úgy kezelik, mintha a „kéjő” szolgáltatásaiért fizető, erkölcstelenségével a nevét bemocskoló férfi volna, azaz a rágalmazás – Jókai után szabadon: a „köznyelven forgás” – végül Fenyéri életét is tönkreteszi.

Kuthy novellája szomorú végkimenetelű történet keretében beszéli el a stigmatizált egyén kilátástalanságát a társadalom kettős mércéjével szemben, hiszen a prostitúcióval történő érintkezés látszata is képes előidézni az emberek megvetését. A közvélemény reagálása az eseményekre egyszersmind azt is szemlélteti, hogy a kétértelmű esetek, szavak milyen torz értelmezéseket, következtetéseket szülhetnek; mennyire sérülékenyek az emberek, különösen a nők egy olyan közegben, amely kétely nélkül ad hitelt a híreszteléseknek. Ennélfogva a megrágalmazott nő, akire alaptalanul sütik rá az erkölcstelenség bélyegét, ugyanolyan megítélés alá esik, mint az utcán ténfergő, önmagát nyíltan kiárúsító, szexuálisan szabados, a férfiakat leszólító prostituált. (A motívum később a reformkori prózairodalomból ihletődő Madách Imre *Hétköznapi történet* című elbeszélésében tűnik fel.⁷²)

Hasonló mentalitást képvisel az *Éjjeli tapasztalások* elbeszélője is, amikor éjszakai járdakoptatása során egy fiatal széphölgy nyomába ered, akit prostituálnak néz. A narrátor logikai következtetése kizárólag azon alapszik, hogy a leány egyedül sétál az utcán, azaz csakis kétes erkölcsű nőről lehet szó: „A hölgy fiatal és szép, öltözete pedig tiszta és egyszerű. S éjjel után egyedül jár az utcán! Ennek meggondolása elszomorítá kedélyünket, s agyunkban egyik gondolat a másikat üzé, s valamennyi csak mentegetni törekvék a csinos fiatal lyányt; ámbár a szigorú ész folyvást komoran

⁷¹ Uo., 75.

⁷² Vö. BÉRES Norbert, *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*, Alföld 2023/9., 81–85.

mormolá, hogy méltatlan tárgyra pazaroljuk mentegetésinket.”⁷³ A megfigyelő-perspektívának köszönhetően hamar kiderül, hogy a leány csak a halálos ágyán fekvő édesanyja gyógyszereiért járta egyedül az utcákat, ártatlan, szeplőtelen. A haldokló (a múltban maga is vétkező, bűnös kapcsolatot ápoló) anya utolsó lélegzetvételével az erkölcsi tisztaság megóvására inti leányát, mivel az erényesség jelenti az egyetlen kincset a nélkülözéstől terhelt életben (ezért tragikus, hogyha valaki kénytelen azt áruba bocsátani): „Lyányom, ne téj el a böcsület ösvényéről, tiszteld az erényt, kerüld a csábítást”.⁷⁴ A leány és az őt felületesen elmarasztaló narrátor esete azt szemlélteti, hogy az életben maradásért küzdő nők mozgástere milyen látványosan beszűkül, milyen védtelenek a külvilág bizalmatlankodásával szemben, hogyha egy jelentéktelen momentum is kikezdheti a becsületüket.

A piaci valóság veszélyei

„[A]nyagi században élünk, most a’ szellem, a’ lélek hitvány rongy; ki emelkedni akar, dús legyen, pénzért becsülést, és jellemet vásárolhatni. Jusson valaki bármilly alacsony úton vagyonhoz, ha bitófára kerestetett is egykor, gazdagodjék fel, fényvendégség feledteti a’ múltakat, ’s a’ dús örökös előtt uri teremek ajtai és női szívek egyaránt megnyílnak” – hangzik Degré Alajos egyik hősétől az elkeserítő látletet a korabeli társadalom működéséről.⁷⁵ Az egykori valóságot imagináló prózaepikai szövegek fiktív karakterei – különösen a tehetős családból származó leányok kezére áhítozó fiatalemberek – rendre kénytelenek felismerni, hogy a pénz, a vagyon – még ha erkölcstelen vagy törvénytelen úton is szerezték – a társadalmi és magánéleti érvényesülés kulcsa, sok esetben még a rendi státusznál, a nemesi címnél is ígéretesebb „értékmérőnek” minősül. Amikor birtokos nemesek kétes hitelügyletek következtében válnak a kereskedők/uzsorások kiszolgáltatottjaivá, tehetős emberek, családok jutnak koldusbotra, veszítik el javaikat hetek-hónapok leforgása alatt, kirajzolódik, hogy a státusz, a titulus önmagában már nem feltétlenül jelent vagyoni tekintetben is rangot. Áringerné szóvá is teszi ezzel kapcsolatos kifogásait *A’ kárpáti kincstár*-ban, elutasítva a nemesi származású, de vagyontalan Erdőhegyi Pál leánykérését, mondván, a „[n]emesség nem tökepénz”.⁷⁶ Áringerék ökonomizmusa egyértelműsíti az alá-fölérendeltségi pozíciók, az úgynevezett „presztízs-értékek” változását, azt, hogy a társadalmi hierarchia fokozatosan átrendeződik: „a Kölcséy-novella kereskedőcsaládja számára a nemesség már azért nem képvisel elegendő vonzerőt, mert már nem esik feltétlenül egybe a vagyonossággal, illetve szimbolikus értéke anyagira korlátozottan vagy feltételeken konvertálható.”⁷⁷ Érdemes persze megjegyezni, hogy

⁷³ NAGY, *Éjféli tapasztalások*, 85.

⁷⁴ Uo., 94.

⁷⁵ DEGRÉ Alajos, *Egy kaczer nő* = Uő., *Kedélyrajzok*, Nyomatott Beimel Józsefnél, Pesten, 1847, 10.

⁷⁶ KÖLCSEY Ferenc, *A’ kárpáti kincstár* = Uő., *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Universitas, Budapest, 1998, 101. (Kölcséy Ferenc Minden Munkái)

⁷⁷ HITES Sándor, *A kincstől a tőkéig. Kisértettörténet és pénz a korai magyar novellában* (Kármán, Fáy, Kölcséy), *Literatura* 2013/2., 130.

a születésre tekintő rendi felfogás, valamint az egyéni érvényesülésre alapozódó modern szemlélet közti feszült térben sem volt képes bárki integrálódni a társadalom kiváltságos köreibbe, hiszen – amire *A nagyravágyó* című Nagy Ignác-elbeszélés hoz példát – bizonyos identitáselemek elfedése/kitakarása még a pénz birtokában is lehetetlennek mutatkozik.

A kapitalista gazdasági logika térhódítását a korabeli szemtanúk jelentős része értetlenül szemlélte, idegenkedve a pénzforgalom, a hitelezés modern formáitól, a monetarizálódó világban mindjobban boldoguló személyektől – mindentől, ami a feudális alapokon nyugvó rendi társadalomban az idáig ismeretlen jelenség volt. Mivel a kapitalizálódó gazdasági viszonyokban járatlan magyar társadalmat felkészületlenül érték a pénzügyi változások, sokak kerültek a gátlástalanul nyerészkedő, a pénzmozgás új típusú aktorainak karmai közé, ezek áldozatul a piaci valóságnak. „A gyorsan alkalmazkodni tudók némi szerencsével a rendi társadalomban elfoglalt helyüktől függetlenül jelentős vagyona tehettek szert, de ezt éppolyan könnyen el is veszíthették egy-egy rosszul kiüjtött spekuláció vagy az utódok könnyelműsége révén.”⁷⁸ Olyan figurák váltak a gazdasági folyamatok alakítóivá, akik a piac működését átlátva, utilitárius szempontok szerint tevékenykedtek, felemelkedésüket a kockázatos – siker esetén azonban sokszorososan kifizetődő – üzleti (sok esetben amorális eszközöket mozgósító) tranzakciókra alapozva. Mindez láthatóvá teszi, hogy a kapitalisztikus pénzviszonyok hogyan formálták kapzsvá, haszonelvűvé az emberek familiáris kapcsolatait;⁷⁹ miért keltettek visszatetszést a társadalom többségében a különböző alakokban feltűnő pénzemberek. Az uzsorások, alkuszok, hajhászok, kupecsek, hitelezők, kereskedők megnevezésében tapasztalható fogalmi zűrzavar a spekulatív tevékenységformák körüli bizonytalanságból, azaz a transzparencia hiányából eredeztethető.⁸⁰

„Az időben, mikor a magyar Kanahánban még hitel nem volt, de hiteltörvények sem léteztek: voltak halandók, kik mint jóltevő gnomok bujkáltak ide s tova az emberek között, pénzt szerezvén és hordván zsákokkal a szűkölködő pazarlóknak, ropant kamatok fejében. A műveletlenebb nyelv »Pénzkupeczek« nek nevezte e sötét szellemeket; de a műveltebb ivadék már grammatikát is kezdvén forgatni, »Hajhászok« ká tevé azokat.”⁸¹ Császár Ferenc életképe az alkusz mint társadalmi-gazdasági entitás „életciklusán” vezet végig, a típusalkotás eljárásai szerint az általános vonásokon keresztül szemléltetve a figurát: pályafutását gyufa- és/vagy szivarárusként

⁷⁸ TÓTH Kálmán, „A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja”. Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi *Vas Gereben* Garasos arisztokrácia című regényében = *Elbeszélni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*, szerk. HITES Sándor – SZABÓ-REZNEK Eszter, Reciti, Budapest, 2024, 39. (ReKonf 25.)

⁷⁹ WIRTH, I. m., 52.

⁸⁰ VÖ. SOMORJAI Szabolcs, *Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán = Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*, szerk. HALMOS Károly – KLEMENT Judit – KISS Zsuzsanna, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2014, 199–210.

⁸¹ CSÁSZÁR Ferenc, *Az alkuszok = Aradi Vészlapok*, kiadta CSÁSZÁR Ferenc, Pesten, 1844, 371.

kezdi, már fiatakkorában elsajátítja azokat a fortélyokat, amelyek a későbbiekben az érvényesüléséhez szükségesek (spekulál, alkudozik, csal). Házalóként minőséginek tűnő, ám értéktelen holmival üzletel, ügyeskedik, azután, főként uzsorahitelezés, „seftelés”, orgazdaság útján vagyonossá válik, mindeközben más hasonszőrű társaival „védszövetséget” alkotva hálóz be tapasztalatlan, felelőtlen vagy szorult anyagi helyzetben lévő egyéneket, kiforgatva őket javaikból. Az alkusz ügypöre tehát az uzsorását és a hajhászát is lefedi.

A mechanizmus azonos mintázatot követ: pénzkölcsön kínálása aránytalanul magas kamatra azok számára, akik önhibáikon kívül, vagy épp költséges életvitelük következtében kerülnek pénzsűkébe; tehetős, jómódú családból származó fiatal emberek esetében a fedezetet rendszerint a birtok, a jövőbeli örökség képezi; a tartozás törlesztéséhez újbóli kölcsönökre van szükség, a hitel tehát öngerjesztővé válik; a fizetés permanens elodázása; a kamatok emelkedése; végül a kiegyenlített, időközben óriásira növekvő adósság fejében a fedezet betáblázása (a nemesi földbirtok az ősiség eltörléséig nem volt piacosható). A szövegkonkordanciákat tekintve a városi ember, különösen a társasági életet élő számára a pénz alapvető és nélkülözhetetlen eszköz a társadalmi reprezentációban, a pénzügyi stabilitás (látszólagos) fenntartása tehát kiemelt jelentőségű mindazok körében, akik érvényesülni akarnak a városi előkelők közösségében. Ezért akár a jövőt is képesek elvesztegetni, aminek a haszonélvezői a pénzemberek: miközben a fizetéseképtelenek ingóságait lefoglalják és elárverezik, az uzsorások, valamint az adósok és a hitelezők között közvetítő „ügynökök” (hajhászok) jelentős nyereséget könyvelnek el.⁸² (Mindkét karaktertípus, a felelőtlenül költekező, örökségét elherdáló gavallér, valamint a spekulatív machinációit bankárként legitimáló uzsorás alakja tovább él a 19. század közepének irodalmában, hogy olyan figurákban öltsenek testet, mint Kárpáthy Abellino vagy Mr. Griffard.⁸³)

A gazdasági élet ágenseinek amorális praxisa (a becstelen jövedelemszerzés, a kielégíthetetlen nyereségvágy, a kufárkodás) az idevágó szövegekben jellemzően a zsidókhoz kapcsolódik. A középkorban rögzült a közgondolkodásban a zsidó uzsorás sztereotípiája, „az asszociáció a kiérdemeletlen hasznat hozó, lenézett, gyomorforogató nyereszkesedésnek felfogott gazdasági tevékenységek és az eszményi középkori

⁸² Vö. SZALAI Anna, *Bevezető = Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*, vál., bev. Uő., Osiris, Budapest, 2002, 7–97.

⁸³ A számító üzletemberként gondolkodó Griffard szerint a hitelezés egyértelműen a haszonszerzés – a „pénzfaltatás” – érdekében történik: „A latin példabeszéd azt mondja: »Bis dat, qui cito dat.« Kétszer ád, aki rögtön ád.» Miért ne kívánhatná tehát kétszeresen vissza? Egyébiránt, uram, a pénz árunemű, s ha szabad az elvetett magtól tíz magot várni, miért ne az elvetett pénztől?” JÓKAI, *Egy magyar nábob*, I., 48. A bankár vélekedése a pénzbevételről Arisztotelész gondolatmenetéből lehet ismerős: „teljesen érthető, hogy annyira gyűlölik az uzsorasságot, mert az magából a pénzből szerzi a vagyont, s a pénzt nem arra használja, amire az eredetileg rendeltetett. Az a cserekereskedés céljaira keletkezett, s lám az uzsora mégis őt magát szaporítja. Innen ered az uzsora görög neve is, ami azt jelenti, hogy »magzat«, a megszületett kicsinyek rendesen ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik. Valóban elmondhatjuk, hogy ez a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetlenebb.” ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest, 1994, 25–26.

kirekesztett, a zsidó alakja között.”⁸⁴ Werner Sombart magyarázata szerint „a zsidóknál idegenségük már az újkor előtt kialakította a modern kapitalista szellem néven ismert »személyiségzavart«, így náluk a szerzési ösztönt már akkor nem korlátozta semmi, amikor a keresztények még szemérmesek voltak ebben a tekintetben. Még rövidebben: társadalmon kívülállásuk tette lehetővé a zsidóknak, hogy előnyre tegyenek szert, méghozzá a társadalom kárára.”⁸⁵ A zsidó kereskedőktől való idegenkedést a nemzetkarakterológiai sémák, a más etnikumokról, nemzetiségekről élő előítéletek, sztereotip panelek keretezték. Az etnikai szempontból a Magyar Királyság heterogenitását reprezentáló Pest-Budán a nemzetiségek hierarchiájában egyértelműen a zsidóság került a legalsó fokra: „a vidéki magyar úr nem nagyon kedvelte a német városi polgárt, de együttesen lenézték a szlovák, a román, a szerb kereskedőt, iparost, parasztot, és valamennyien egyetértettek egyben: gyűlölték a zsidókat.”⁸⁶

A társadalmi averziót az egykorú irodalmi zsidóábrázolások is leképezték, olyan utálatos alakokat formálva a zsidókból, akik a közfelfogásban élő sztereotípiák szerint ábrázoltatnak: a figurák szélsőségesen elrajzoltak, karaktervonásaik az előítéletek túlzásaitól terheltek, a szövegek tehát rendszerint torz, ellenszenves, viszolygáskeltő alkatokat teremtenek.⁸⁷ Amint feltűnik a zsidó, az elbeszélői szövegben működésbe lép a társadalmi előítéleteken, beidegződéseken alapuló zsigeri idegenkedés mechanizmusa, hogy a figurát az egykorú közvélekedés balítéleteiből táplálkozó felfogás keretében minősítse. A narrátori közlésekben – különösen Nagy Ignácnál – a zsidó uzorás/hajhász/kereskedő/házaló/seftelő gyakorlatilag a perszonifikált gonosz szinonimája. Az életképekben típusfiguraként feltűnő zsidó számára a pénz jelenti az elsődleges – a társadalmi előmenetelt is biztosítani képes – motiváló erőt, mindenre a haszonszerzés felől tekint, erkölcsi aggályok nélkül képes bármiféle becstelen tranzakcióra.⁸⁸ A gátlástalan üzérkedésnek pedig bárki áldozatul eshet: „a rosszul számító vállalkozó, az adóssággal küszködő háziúr, a becsületes kereskedő, a tisztességes polgárlány, a szegény zsidóasszony; de még inkább a gyenge jellemek, a vidékről Pestre került tapasztalatlan ifjak, a naiv nemesemberek, a felkészületlen iparlovagok, az arszlánkodó divatörületből menekülni nem tudók.”⁸⁹ A rászoruló „kiszegítéséről” csakis az uzoráskodás voltaképpeni lényegét kitakaró, elhomályosító, a nyereszke­dést eufemizáló, – a Nagy Ignác-i poétikát mintázó – ironikus nyelven lehet beszélni: „Zsidóhoz megy, mert hiszen a zsidók azon segítő szellemek, kikhez mind azon kétségbeesettek rendesen folyamodni szoktak, kiknek életszekere az egyenesen haladó úton elakadt.”⁹⁰

⁸⁴ BOLGÁR Dániel, *Kíméletlen uzorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története*, Korall 66 (2016), 165.

⁸⁵ *Uo.*, 170.

⁸⁶ HANÁK Péter, *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében*, Századok 1985/5–6., 1090.

⁸⁷ SZALAI Anna, „...Bűn hozatott föl ellenem: [...] »Ellensége vagyok a zsidóknak«”. Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben, *ItK* 2001/5–6., 574.

⁸⁸ *Uo.*, 580.

⁸⁹ LUCHMANN Zsuzsanna, *A zsidó alakja a reformkori életképekben*, Kalligram 1997/11–12., 97.

⁹⁰ NAGY Ignác, *A divatorvos* = *Uő.*, *Torzképek*, III., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1844, 59.

A zsidó karakterekhez mind az elbeszélő, mind a szereplők az imént vázolt módon viszonyulnak, gyakran antiszemita érületről téve tanúságot: mindenből ellen-szenvet vált ki, hogy a társadalmilag kirekesztettnek számító zsidó nem alkalmazkodik a keresztényeket kötő erkölcsi normarendszerhez, lelkiismereti kételyek nélkül cselekszik, számító pragmatizmusában a kikeresztelkedés is csak egy szükségszerű lépés az emelkedéshez és a társadalmi integrációhoz.⁹¹ Mindez akkor válik még explicitebbé, amikor maguk a zsidók nyilatkoznak önmagukról, világossá téve motívációikat, feltárva valós – a társadalomtól fondorlatosan eltakart – személyiségüket. A már sokszor citált *Éjjeli tapasztalások*ban a házaló zsidó fiú és a szigorú, utilitarista apa dialógusából a zsidó hovatartozást és a lehetséges beolvadást érintő felfogások különbözősége bontakozik ki, az apa haszonelvűségével a fókuszban. Az apa szerint az őket érő sérelmek eltűrése vezethet el a keresztények tönkretételében testet öltő elégtételhez. A zsidó kereskedő szólama egy érdektől vezérelt, manipulációra kész, alakoskodó figurát jelenít meg, aki erkölcsileg ambivalens, kíméletlen üzleti praktikák útján szerez érvényt magának, ám a ráközelítésben az is nyilvánvalóvá válik, hogy ez a törekvés nem csupán az anyagi haszonszerzést célozza, hanem a retorziót is.⁹² A karakterszólamot tehát az elbeszélői diskurzusokhoz hasonlóan a sztereotip társadalmi előítéletek formálják.

A *hajhász* és *Az uzsorás* című életképeiben Nagy Ignác a kapitalista pénzforgalom mindkét ágensét „jellemző” zsidótípusként viszi színre, akik gazdasági tevékenységeik útján látszólagos hatalmi pozícióra tesznek szert, miközben társadalmi státuszuk érdemben nem változik. A szövegek zsidórepresentációiban a szereplők foglalkozása – s ennél fogva személyisége is – etnikailag determinált,⁹³ azaz a hajhászok és uzsorások leírásait újfent a gazdasági amoralitásra, az anyagiassá szemléletre vonatkozó retorikai panelek mintázzák: „a zsidónak első eszméje mindig csak pénz, s gondolata ismét csak pénz.”⁹⁴ Mivel az erkölcstelen üzérkedéseket folytató egyének prosperálása a társadalmi rend válságának metaforájaként is értelmezhető, a zsidó figurák szerepeltetése egyben a kapitalizmus és a kirekesztésben testet öltő társadalmi igazságtalanság kritikáját is elvégzi, jóllehet ez a bíráló csak közvetve jut érvényre. Az *uzsorás* zárlatában az elbeszélő rezignált hangnemben reflektál a gazdasági

⁹¹ „Különös igazság az, miszerint az aljasságból nem önszellemek ereje által, hanem mások karjain vagy ravatalán kiemelkedett ficzkók sokkal gögősebbek, felsőségkövetelőbbek és zsarnokabbak szoktak lenni, mint kik czimeket és rangot már első pillantásuknál nyernek nevökhez.” NAGY GÁBOR, *A szenvedély hatalma*, Pesti Divatlap 1846. február 19., 150.

⁹² „hagyd magadat leköpní, azt ismét letörölheted; hagyd magadat megrugdálni, azt senki nem látja meg rajtad, mert kabátod elfödi testedet; de bezzeg, midön magos kamattal koldussá teszed az utált keresztényt, az ugyancsak örökös bélyeget nyom homlokára, melyet semmiféle víz nem moshat le. Az legyen vigasztalásod, édes fiam, hogy te csak ideiglen szenvedsz, s ezt is csupán azért, hogy idővel százszorosán fizethesd vissza minden csapásukat azoknak, kik a koldusbotot százszoros áron fogják tőled megvásárolni.” NAGY, *Éjjeli tapasztalások*, 72–73.

⁹³ „dicső hajhász csupán azon sajátzerű néptörédekből származhatik, mellynek nincs hazája, nincs királya, melly mindenütt megvetetik, s mégis mindenütt úgy szólván korlátlanul uralkodik.” NAGY Ignác, *A hajhász* = Uő., *Torzképek*, IV., 108.

⁹⁴ Uő., 110.

krízisre, a javaslatoktól azonban tartózkodik, csupán a társadalmi problémák statikus ábrázolására szorítkozik. Az uzsorás – aki tehát a leegyszerűsítő logika szerint csakis zsidó lehet – a szóban forgó irodalmi reprezentáció(k)ban a társadalmi stabilitás, a közösségi morál és a nemzeti érzület szimbolikus ellenpontjaként tűnik fel: „És ez valóban bötű szerint így üzetik napjainkban, s mi szomorodva teszszük le tollunkat, mert nem érzünk magunkban elegendő erőt, ez irtózatossággal részletesebb előadására, mely a legvirágzóbb családokat inségre juttatja, a legszentebb társasági kötelékeket fölbontja, viszonyainkat alapjaiban rendíti meg, az országot elszegényülés és kizsároltatás örvényébe sodorja, s a földbirtok legszebb gyöngyeit olly kezekbe adja, melyek csak mások nyomarából nagyobbítják a kincshalmokat!”⁹⁵ Az elavult gazdálkodást,⁹⁶ a fedezet nélküli fényűző életformát bíráló szólalmok szerint tehát a zsidó nemzeti tekintetben is káros entitás.⁹⁷

Mint az látható, Nagy Ignác elbeszéléseiben, életképeiben „a zsidó megvetést, ellenérzést ébreszt olvasóiban, hiszen nem riad vissza a legellenzenvesebb tevékenységektől sem. Bosszúálló, csaló, kegyetlen, szívtelen, makacs, átkokat szór, hamisít, gyilkol, keleti vérében benne van a korlátokat nem ismerő heves és szélsőséges szenvedélyesség. A pénz, a tulajdon, a vagyonszerzés minden vágya, s ezt a bosszú eszközül használja a magyarok ellen, mindazon elnyomás fejében, ami évszázadokon keresztül »Izrael választott népének« osztályrészt jutott. Ugyanakkor a környezet tisztelettel hajlik meg pénze előtt, s ez az egyetlen eszköz, amivel magasabbra emelkedhet.”⁹⁸ A *nagyravágyó* című terjedelmes elbeszélése a társadalmi mobilitás, az identitásváltás dilemmáit állítja középpontba, miközben a 19. századi magyar társadalomban lappangó feszültségek mélyére vezet. A narratíva központi konfliktusát a hagyományait szigorúan őrző zsidó közösség értékrendje és a modern polgári társadalomba való integráció vágya közötti ellentét váltja ki, amely identitásválságba, bűnbe taszítja a különböző elvárásrendszerek között őrlődő főhőst. Dávid karaktere a zsidóság identitásörző stratégiáit követő, konzervatív gondolkodású egyén, aki elutasít minden asszimilációs törekvést; míg a fia, Móric az integrálódás útjait kereső, illetéknéppen a zsidó identitás felszámolásával is kalkuláló, progresszív szemléletű fiatalok köréből való. (A beolvasás szándéka a nyelvhasználatban, a szigorú vallási normák és a tradicionális izraelita viselet elhagyásában nyert szimbolikus kifejezést.⁹⁹) A kikeresztelkedés mint az integráció lehetséges eszköze a zsidó azonosságtudat feladásával jár, vagyis a társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodás kényszerének szimbóluma.

⁹⁵ Nagy Ignác, *Az uzsorás* = Uő., *Torzképek*, IV., 315. Vö. SZALAI, „...Bűn hozatott föl ellenem”, 582–583.

⁹⁶ Bourdieu szerint a prekapitalista társadalmakban a gazdasági döntések sok esetben nem a modern értelemben vett piaci racionalitásra alapozódnak, hanem inkább az ismerős közösségi normákra, a szokásokra és a társadalmi kapcsolatokat alakító hagyományokra. Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Napvilág, Budapest, 2002, 139–142.

⁹⁷ Vö. SZALAI, *Bevezető*, 20.

⁹⁸ SZALAI, „...Bűn hozatott föl ellenem”, 577.

⁹⁹ F. DÓZSA Katalin, „Kaftán, srájmli, pajesz idegen volt számára.” Vázlat a magyar zsidóság kivetkőzésének folyamatáról a 19. században és a 20. század első évtizedeiben = Uő., „Megbámulni és megbámultatni”. *Viselettörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2014, 42.

Míg Móric vakon küzd a társadalmi ranglétrán való felemelkedésért, addig a környezete elutasító marad vele szemben, kifogástalan viselkedése, tetszetős kinézete, szaktudása (orvos) sem képes elfedni azt a társaság számára zavaró tény, hogy zsidó származású: „Nem érik be azzal, hogy összezsoráskodott pénzökkel meglehetősen uralkodnak rajtunk, hanem még polgári állás tekintetében is egyenlőségre törekcszenek velünk jutni. Kíméletlenül kell őket mindenütt visszautasítanunk, mert különben még saját zárt köreinkben is otthonosakká fogják magokat tenni. Elbizottságuk annyira megy már, hogy egészen hozzánk hasonlóknak kezdik magokat tartani.”¹⁰⁰ A táncvigalomba kalauzoló narratív epizód a társadalmi mobilitást, az alsó, valamint a közép- és felső rétegek közötti távolságok áthidalását – Szabó Richárd elbeszéléshöz hasonlóan – illúzióként leplezi le, egyben a városi társaság előítéletektől eltorzult természetét is színre viszi: az emberek viszonya Mórichoz az őt mint zsidót érintő társadalmi diskurzus szerint alakul át. Móric bűnbeesése (gyilkosság, rablás, gyűjtogatás) nem csupán morális bukás, hanem a társadalmi elutasítotttság és az ebből fakadó frusztráció végső következménye is: Mórictól a felemelkedést célzó ambíció – a nagyravágyás¹⁰¹ – olyan áldozatokat és cselekedeteket követel, amelyek a személyisége feladásához, az önfelszámoláshoz, végül a bukáshoz vezetnek (Móric a pesti nagy árvíz áldozata lesz). A főhős tragédiája túlmutat az egyéni sorson – az elbeszélés az asszimilációval kapcsolatos társadalmi elvárások abszurdítására, az egyéni törekvések kudarcára mutat rá.

A zsidórepresentációk egyoldalúságát már a kortársak is kifogásolták. Szegfi Mór élesen bírálta azokat az egykorú prózaírókat (Jósika Miklóst, Kuthy Lajost és Nagy Ignácot nevesíti), akik a rögzült sztereotípiák szerint ábrázolták a zsidókat: „mindegyike közülök csak aljas, elvetemült zsidót festett a’ nélkül, hogy az egyensúly fentartására jelesebb zsidó jellemcskét is rajzoltak volna melléje”.¹⁰² Szegfi szerint az epikus zsidóképek felszínesek, elnagyoltak („összehalmozák mind, mi gonoszt, ocsmányt, aljast és szívtelet leleményes eszközkel kigondolhattak; összegyűrták, és belőle jellemet képezvén, azt mondák: ez zsidó!”¹⁰³); mintha a vonatkozó művekben a „kebellázító vétkeket”, a „hajmeresztő gazságokat”, az „állati fajtalanságokat” csakis zsidók követhetnék el, azaz mintha poétikai szükségszerűség volna a gonosztevők zsidó identitása. A társadalmi diskurzusba mélyen beágyazódó sztereotípiák reflektálatlan továbbhagyományozása – érvel Szegfi – ellehetetleníti az előítéletekkel szembeni küzdelmet, sőt – súlyosbítva a problémát – felerősítheti az eleve létező idegenkedés érzetét.

Amennyiben a valóság irodalmi leképeződései is reflektálatlanul közvetítik a társadalom balítéleteit, a szövegek nyelvi-retorikai műveletei erősíthetik, sőt legitimál-

¹⁰⁰ NAGY Ignác, *A nagyravágyó = Hajdan és most*, II., 37–38.

¹⁰¹ A Regélő Pesti Divatlap kritikusa vitatja, hogy a nagyravágyás volna az elbeszélés főhősét mozgó motivációs erő: Regélő Pesti Divatlap 1843. július 20., 179–183.

¹⁰² SZEGFI Mór, *Ígénytelen nézetek az újabb korú magyar irodalom hatásáról a zsidók irányában*, Életképek 1846. október 10., 478.

¹⁰³ Uő.

hatják a sztereotípiákat. A társadalmi problémák ábrázolása iránt elköteleződő, anakronisztikusan szólva „szociális érzékenységről” tanúságot tevő szerzők kezében az irodalmi valóságrepresentáció tehát „kétélű fegyver” lehet: miközben a vonatkozó szövegművek a kor társadalmi és gazdasági jelenségeit, konfliktusait és dinamizmusait – a közéletiség jegyében – az elbeszélők érzékelésterébe kerülő történetek, látványok, habitustípusok színre vitelén keresztül beszélnek el, az előítéletes társadalmi diskurzus sztereotip képzeteinek normalizálását is elvégzik. Mivel a nyelvileg imaginált világ a befogadás aktusában a „valóságos” képét ölt(het)i magára, a különböző devianciaformákat ábrázoló, a társadalmi feszültségeket tematizáló prózaepikai művek a nyelven kívüli valóság alakítóivá, hovatovább a társadalmi értékrend formálóivá (is) vál(hat)nak.

B I B L I O G R Á F I A

- A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*, szerk. LÉDERER Pál, Új Mandátum, Budapest, 1999.
- Aradi Vészlapok*, kiadta CSÁSZÁR Ferenc, Pesten, 1844.
- ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest, 1994.
- BÁCSKAI Vera, *Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években = Pest-budai árvíz 1838*, szerk. FARAGÓ Tamás, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1988, 197–242.
- BÁRTFAY László *naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa, Ráció, Budapest, 2010.
- BÉLAY Vilmos, *Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848) = Tanulmányok Budapest Múltjából*, XIV., szerk. a „Budapest Története” szerkesztőbizottsága, Akadémiai, Budapest, 1961, 363–407.
- BEÖTHY Zsigmond, *Válogatott írásk (1839–1849)*, kiad. BOLDOG-BERNÁD István – MÉSZÁROS Gábor, Kalligram, Budapest, 2019.
- BÉRES Norbert, *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*, *Alföld* 2023/9., 68–87.
- BÉRES Norbert, *A Csigolya fiú esete Pató Sárival. Petőfi Sándor: A fakó leány és a pej legény*, *Studia Litteraria* 2023/3–4., 63–75.
- BEREY Katalin – FARKAS János – KRÉMER András – VIRÁNYI Péter, *Település- és város-szociológia*, Műegyetemi, Budapest, 1998.
- BODROGI Ferenc Máté, *Pozitív medialitás. Civilizációs tárgyiasságok reformkori városleírásokban*, *Alföld* 2020/4., 29–45.
- BOLGÁR Dániel, *Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története*, *Korall* 66 (2016), 164–195.
- Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Napvilág, Budapest, 2002.
- Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*, ford. PÖDÖR László, Gondolat, Budapest, 1985.
- DEGRÉ Alajos, *Kedélyrajzok*, Nyomatott Beimel Józsefnél, Pesten, 1847.
- Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, ford. CSÁKÓ Mihály, Osiris, Budapest, 2001.
- Émile DURKHEIM, *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*, ford. JÓZSA Péter, Osiris, Budapest, 2003.
- FÁBRI Anna, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Corvina, Budapest, 2009.
- FAZAKAS László, *A városi társadalom és a köztisztasági közművek közötti kapcsolatok a 19. században*, *Korunk* 2022/3., 82–90.
- F. DÓZSA Katalin, *„Megbámulni és megbámultatni”. Viselettörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2014.
- GARAY János, *Tollrajzok*, II., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Pest, 1846.
- GYÁNI Gábor, *Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája*, *Történelmi Szemle* 1999/1–2., 57–84.
- HANÁK Péter, *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében*, *Századok* 1985/5–6., 1079–1104.
- Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*, vál. bev. SZALAI Anna, Osiris, Budapest, 2002.

- HERMANN Veronika, *Dicsőség a kószálónak. Megjegyzések a flâneur társadalomtörténetéhez*, Apertúra 2020/4. <https://www.apertura.hu/2020/nyar/hermann-dicsoseg-a-koszalonak-megjegyzesek-a-flaneur-tarsadalomtortenetehez/>
- HITES Sándor, *A kincstől a tőkéig. Kísértettörténet és pénz a korai magyar novellában* (Kármán, Fáy, Kölcsey), Literatura 2013/2., 115–138.
- JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*, I–II., kiad. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1962 (Jókai Mór Összes Művei, Regények 5.)
- JÓKAI Mór, *Kárpáthy Zoltán*, I–II., kiad. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1963 (Jókai Mór Összes Művei, Regények 8.)
- KAJÁN Ábel [PÁKH Albert], *A honszerelmesek*, Életképek 1847. július 4., 13–18; 1847. július 11., 46–51; 1847. július 18., 79–84.
- KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Universitas, Budapest, 1998. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái)
- Kriminológia, főszerk. BORBÍRÓ Andrea, szerk. BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós, Wolters Kluwer – Akadémiai, Budapest, 2020. https://mersz.hu/dokumentum/m736YOV1796__57
- KUTHY Lajos, *Egy éj a fővárosban*, Athenaeum, 1839. március 7., 297–303.
- KUTHY Lajos, *Két elítélt*, Honderú 1843. január 7., 3–11; 1843. január 14., 44–50; 1843. január 21., 88–97.
- KUTHY Lajos, *Rágalom és gyanú*, Pécsi Aurora 1843, 64–90.
- Thomas LAQUEUR, *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea – SZABÓ Valéria – TÓTH László, Új Mandátum, Budapest, 2002.
- LUCHMANN Zsuzsanna, *A zsidó alakja a reformkori életképekben*, Kalligram 1997/11–12., 93–100.
- MÉSZÁROS GÁBOR, *Nemzeti kultúra, nemzeti ipar és kapitalizmus az 1840-es években. Beöthy Zsigmond publicisztikáiról = Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba – HITES Sándor, Reciti, Budapest, 2022, 155–168. (ReKonf 15.)
- NAGY GÁBOR, *A szenvedély hatalma*, Pesti Divatlap 1846. február 19., 145–152; 1846. február 26., 165–173.
- NAGY Ignác, *Torzképek*, I–IV., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1844.
- NAGY Ignác, *Hajdan és most*, II., Hartleben Konrád Adolf tulajdona, Budapest, 1845.
- PÁSZTOR Gyöngyi, *Városshociológia. Elméletek és problémák*, Egyetemi, Kolozsvár, 2006.
- VILLA RENZO, *A prostitúció mint történettudományi probléma*, Világtörténet 1982/1., 119–130.
- RIPSZÁM Dóra, *A gyermekkel való koldulástól a kényszerkoldultatásig*, Büntetőjogi Szemle 2023/1., 75–77.
- SIKLÓSSY László, *A régi Budapest erkölce*, Osiris, Budapest, 2002, 300.
- SISA József, *A magyar klasszicizmus*, Corvina, Budapest, 2006.
- SOMORJAI Szabolcs, *Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán = Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*, szerk. HALMOS Károly – KLEMENT Judit – KISS Zsuzsanna, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2014, 199–210.
- Szabó Richárd beszélői, *Az ev. ref. főtanoda betűivel*, Kolozsvár, 1856.
- SZALAI Anna, „...Bűn hozatott föl ellenem: [...] »Ellensége vagyok a zsidóknak«”. Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben, ItK 2001/5–6., 573–599.
- SZEGFI Mór, *Igénytelen nézetek az újabb korú magyar irodalom hatásáról a zsidók irányában*, Életképek 1846. október 10., 476–479.

- TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014.
- TÓTH Csilla, *A narrátor, az odaértett szerző és a megbízhatatlan elbeszélő a nem természetes narratológia tükrében*, *Literatura* 2017/3., 238–247.
- TÓTH Kálmán, „A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja”. Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi *Vas Gereben Garasos arisztokrácia* című regényében = *Elbeszélni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*, szerk. HITES Sándor – SZABÓ-REZNEK Eszter, Reciti, Budapest, 2024, 39–54. (ReKonf 25.)
- WÉBER Antal, *Az életkép mint prózai forma*, *It* 2001/3., 341–358.
- LOUIS WIRTH, *Az urbanizmus mint életmód = Városshociológia*, vál. SZELÉNYI Iván, ford. BENCZE György – SÓS Vilmos – SZALAI Sándorné – VÁGVÖLGYI András, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1973, 41–63.